UNITED STATES HOLOCAUST MEMORIAL MUSEUM

Ukrainian Museum-Archives of Cleveland
Displaced Persons Camp Rare Book Collection

Item in Public Domain or an Orphan Work:

The United States Holocaust Memorial Museum Library respects the copyright and other intellectual property rights associated with the materials in its collection and makes good faith efforts to locate copyright owners. According to the Library's knowledge, the Library may make this title publicly available for reasons including but not limited to: the title is in the public domain or the title is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact the USHMM Library by phone at 202-479-9717, or by email at reference@ushmm.org.

С. ПІДГАЙНИЙ.

недострілені

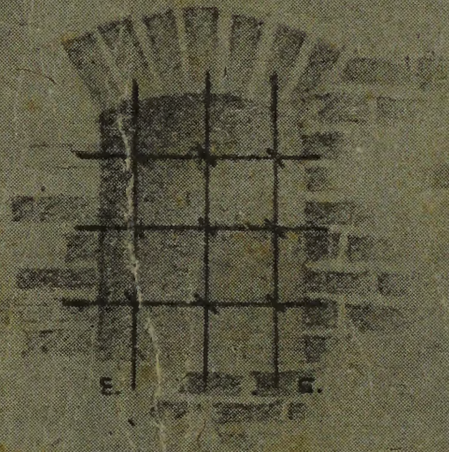

12 2 vols 81-Sal

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

НЕДОСТРІЛЯНІ

Всі права застережені за автором

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

MRS. MYKOLA IVANYCKY
187 BUFFINGTON RD.
AKRON, OH. 44313

НЕДОСТРІЛЯНІ

ЧАСТИНА ПЕРША

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНА
1949

КАМЕРА Ч. 67

В супроводі трьох аґентів мене везли до місця, де орудували „герої“ сконтрреволюціонізованої революції, і вмирали справжні герої.

Їхали, поволі, як поволі падав лапатий сніг. Їхали всі мовчазно, так ніби всі ми зійшлись і стоїмо над труною покійника, мовчазно стоїмо, бо не годиться розмовляти. Мені було однаково. Поволі дістав цигарку, запалив, і з цигаркою мене запровадили до кімнати чергового коменданта. Там роздягали догола, підіймали руки, розставляли ноги, роззявляли рота, оглядали, немов коня на ярмарку, і нарешті наказали одягатися. А далі два конвоїри провели мене в камеру ч. 67 і грюкнули дверима. Я ліг на ліжко, знову запалив цигарку і... заснув. Спокійно заснув, бо мені було однаково. Так, не по-пригодницькому, банально почалися мої пригоди на Чернишевській вулиці 1933, чорного для нашої нації, року.

67 камера була фешенебельною оселею. Там було 5 ліжок, паркетна підлога, а на ліжках були матраци, ковдри і навіть подушки. Мої соузники, що вночі не звернули на мене уваги, вранці розповіли мені про себе, та подали перші інструкції, як себе тримати на допитах, бо від того буде залежати — або я буду недостріляний, або мене розстріляють.

— Не признавайтесь, хоч навіть речеві докази дадуть, нізащо не признавайтесь. Буде легше, — казали мені мої сокамерники. — Пам'ятайте, що в писанії сказано: „У многоглаголанії несть спасенія“, — нагадував мені Бондаренко, начальник плянового відділу наркомзему, мила, симпатична людина. Я дякував за поради і рихтував люльку. „Люлько моя, люлько,—думав собі,— куди ми ще з тобою потрапимо“.

„До вбиральні!“ — і всі пішли. А далі події розгорталися нормально, я їх ані форсував, ані затримував і,

коли мій слідчий вирішив, що саме тепер мене найкраще викликати, мене привели до нього.

Мушу сказати на честь слідчих, правіжних і коридорних Чернишевської, що все це були люди дуже симпатичні і інтеліґентні. Вони, напр., в мої часи (бо пізніше було інакше) різко розмежовували всіх в'язнів на дві категорії — інтеліґентів і неінтеліґентів. Оскільки я належав до категорії першої, то мене кликано на „ви" і по імені й по-батькові. Абсолютно не бито: ані кулаками, ані яким іншим живим чи мертвим предметом. Не прищімлювано мені пальців дверима, і ні про який парашут навіть не згадувано та взагалі не вживано щодо моєї персони жадного з тих способів і методів слідства, що належали в той час до компетенції неінтеліґентної, робітничо-селянської категорії. Всі вибиті зуби, поламані ребра, відбиті печінки, прищімлені пальці і т. д. і т. п. — не належали інтеліґентній частині УСРР, а лише пролетаріятові і трудящому селянству, крім поодиноких випадків, коли інтеліґент „неінтеліґентно" себе поводив. Щождо інтеліґентів, то нас з огляду на наші тендітні шлунки передовсім тримали на строгій дієті і вимагали постійно „бодрствувати". Мовляв, ви люди богеми, спати багато не звикли, завсіди пломенієте жаром творчих шукань, і нічого страшного не станеться, як ви не будете спати. Для певности, щоб я, наприклад, стоячи не заснув, коло мене сідав такий симпатичний дядяша з ґвинтівкою, і він мене щоразу, як тільки я плющив очі, інтеліґентно лоскотав дулом під носом і злегка прикладом по ногах торкав. Я просив пробачення і далі „бодрствував". Потім, коли вже „бодрствування" переходило на ступінь галюцінаційну і повільного напівбожевільного знепритомнення, інтеліґентові, здаля, показували ридаючу з дітками дружину і пояснювали йому: якщо він не підпише того невинного папірця, що склав слідчий, то в наслідок такого дурного вчинку, ГПУ примушене буде розстріляти не тільки його, але рівно ж і його ні в чому неповинних дітей і дружину. Тут же інтеліґента переконувалось, що виходу немає, що ніхто в цілому світі його не врятує, що життя і смерть його і його дітей в руках слідчого, і як тільки він підпише все, — буде якнайкраще. Інтеліґент розгублено дивився напівбожевільними очима, кивав головою і підписував всі, які тільки давав йому слідчий, папери.

Симпатичний і завжди лагідний слідчий тепер ставав янголом. Сам всовував в зуби інтеліґентові прек-

расну цигарку, той з подякою тягнув в легені приємний дим, і його вели до камери. Там він падав на ліжко і спав добу або й більше.

Потім він прокидався, починав щось пригадувати, раптом підхоплювався, ридав, бився головою об стіну або одвірок, грюкав щосили в двері, всіх слідчих іменував назвиськами, що до лексикону інтеліґента не належать і вимагав прокурора. „Прокурора мені, прокурора!“

З такої поведінки всім було ясно, що ця інтеліґентна людина до інтеліґенції не належить, а тому йому клали кляпа в рот, зв'язували і волочили з фешенебельної камери до льоху, в народ, переводили, так би мовити, до категорії робітничо-селянської. Але, оскільки цей, вже з кляпом у роті, бувший інтеліґент намагався пручатися, а так само і для того, щоб в льоху торжествувала рівність і соціяльна справедливість, йому так само вибивали парочку зубів, підставляли ліхтарі під очима, ну, словом, його дорівнювано в правах і обов'язках трудящих, згідно на той час ще старої конституції СРСР.

Але це все між іншим. У Харкові такого нічого зі мною не було. Це тільки я спостерігав на моїх колеґах. Спати мені справді не дозволяли. Але поспіль всього лиш дві доби та й то в наслідок дурниці, бо чомусь мій слідчий уявив, що я маю псевдонім, а не дійсне прізвище, і за ті дві доби суцільного „бодрствованія“ я мав пригадати моє справжнє прізвище. Але коли, очевидно, слідчий переглянув всі доноси, що були про мене писані, і знайшов там згадку, що мого батька розстріляли ще в 1922 р. большевики і що мій батько теж мав ідентичне прізвище, що маю я, — слідчий був задоволений і висловив при цьому народню мудрість, що яблуко від яблуні не далеко котиться.

— Батько був бандит, і синок такий же.

Я мовчав.

— В комсомолі були? Я знаю, що не були, боялись виявити „ваше пролетарське походження“, — іронізував слідчий. — Не турбуйтесь, ГПУ все знає, все що в повітрі, на землі і на три метри під землею!

Я побожно схилив голову на знак переконання, що ГПУ всевідаюче.

Потім мій симпатичний слідчий почав викладати переді мною його всеобіймаючі знання в галузі боротьби з українською „контрреволюцією“. З того досить довгого викладу я зробив висновок, що я належу до щас-

ливих в'язнів, бо мій слідчий абсолютний профан в українських справах і не має ніяких даних, щоб мене „зацурати". Але під кінець розмови я переконався, що не слідчий профан, а профан я, бо він заявив, що має на меті заарештувати всіх передплатників і читачів таких українських радянських журналів: „Україна", наукового історичного журналу Академії Наук, „Життя й Революція", „Пролітфронт" і всяких ваплітян, і всяких Сосюр, бо мовляв, сам Володька Сосюра йому признався, що він має дві душі — українського комуніста і націоналіста.

— Ви історик-марксист, мабуть, теж, як Сосюра?,— запитав він мене. На це я йому сказав, що я не так, як Сосюра, а як Підгайний.

— Ну да, звичайно, Сосюра все таки боровся в лавах Червоної Армії, а ваш батько був у лісі.

Я мовчав. Потім він зненацька мене запитав, чи я справді думаю, що ГПУ розстріляло командарма Тютюнника! Я сказав, що мені байдуже. І знову мовчав. Далі слідчий повідомив мене, що я поїду до іншого місця і там я буду далеко балакучішим. Та й тільки. Цілком інтеліґентно. І за тиждень я вже покидав 67 фешенебельну камеру, покидав ридаючого начальника плянового відділу наркомзему Бондаренка, що радив мені ні в якому разі не підписувати, а сам підписав. Найлегше давати поради. Але він був інтеліґентною людиною, він тихо ридав, ламав собі руки і тупо, божевільно дивився на ґрати. Але він не збожеволів, його розстріляли в повній пам'яті і свідомості, як переказував вже мені пізніше один з моїх перших колеґ такої незабутньої фешенебельної камери ч. 67.

Але мене повезли з Чернишевської цілком непристойно, в так званому „чорному вороні", в якому возили всіх в'язнів. Далі в супроводі чотирьох конвоїрів привели мене в звичайний переповнений пасажирський вагон, звільнивши для мене і мого „почету" одне купе від ще не заарештованих громадян СРСР, показавши, мені на середню полицю. Там я мусив лежати аж доти, доки мені не скажуть вставати, причому я не мусив робити жадних алегорічних тілорухів.

Я лежав на середній полиці, а мої вартові по черзі спали. Проте пізно вночі я звернувся до „недремлющого стража" з проханням про необхідність задовольнити мені одну з загальнолюдських потреб живої людської істоти. Страж дозволив мені і ми з ним пішли до вбираль-

ні. Страж виявився дуже милим і симпатичним і в убиральні мені сказав, що він мені співчуває та разом повідомив, що везуть мене в Ростовське ГПУ, і коли б я хотів сповістити моїх рідних, то я можу написати листівку і він її кине до поштової скриньки. Я сподівався всього, тільки не цього. Я був зачарований. Боже, думав собі, а ми вважаємо, що наші люди національно несвідомі. Аджеж він, оцей селюк, звичайний дядько з Київщини, в шинелі військ ГПУ, прекрасно розуміє, що карають мене за Україну, за нашу націю. І доки я думав, мій дорогий земляк сунув мені до рук олівець і поштову листівку. Я написав всього три невинні, обережні речення і підписався. Ми потиснули один одному руки і важно пропливли проходом до нашого купе.

— Це видно важна птиця, — почулося з набитого вщерть купе вірнопідданих пасажирів. Мені це подобалось, і я знову поліз на свою полицю. Я лежав на полиці, поволі палив люльку — череп'яну, зовсім не думаючи, що очікує мене в Ростові, бо думав про мою, родину, про злобну Пелагею Лук'янівну, що погрожувала викинути родину з помешкання, про те, що вдома немає грошей, про голод, організований для нас Сталіним, і про все те, що лишилось там у Харкові.

„Встати". — І я встав. Всі пасажири вже покинули вагони. Мене повели пероном. На пероні мене зустріли ще чотири конвоїри ростовського ГПУ, і один з цих нових наказав мені „следовать». Ми проходили бічними дверима, але скрізь було повно пасажирів і всі з зацікавленням проводили мене очима. Це справді виглядало імпозантно. Я, невеликий щуплий чоловік, а зі мною один спереду, а сім позаду нагодованих, опецькуватих зі зброєю напоготові. Я одного разу обернувся, щоб переконатися, чи всі вони мене супроводжують. Сконстатував, що всі. „Важна я птиця", — подумав і я собі і вже спокійно, влізав до „чорного ворона". Мене підвезли до якихось дверей і сказали виходити. Коли я переступив поріг, мені впала з голови шапка. „Погана ознака", — подумав я. Підняв шапку і пішов за конвоїром нагору.

Ідучи за конвоїром, я переступив поріг маленької кімнатки, двері якої були відчинені заздалегідь. Я зайшов. Конвоїри трахнули дверима і регочучи пішли геть. Кімнатка була не кімнаткою, а звичайною вбиральнею із зіпсованними рурами. Ціла підлога її була вкрита льодом, і все навколо зледеніло. Я вважав, що мене

вихнули на якусь годину, бо мабуть комендатура не знає де мене оселити. Але так міг думати я, наївний „котрреволюціонер“. В тій кімнатці я пробув три доби. Тричі протягом трьох днів хтось запитав за дверима: „Жалоб нет?“ — і зразу ж ішов далі, а я лишався. В перший день я згадував фашенебельну камеру ч. 67, але вже наприкінці другої доби я не згадував і не мріяв, а коли таки на кінець третьої доби зайшов комендант, я лежав на льодовій підлозі, мене била пропасниця, і я слабим від голоду голосом ввічливо сказав йому: „Розстріляйте краще, я більше не можу“.

— А це ти можеш? — крикнув комендант і почав крутити перед моїм носом тою листівкою, що її мав кинути до поштової скриньки мій добрий, „національно свідомий“ земляк — конвоїр. Я замовк. Все було ясно. Значить, справді „битіє визначає свідомість“. Комендант пішов. Я лишився з думкою, що я тут вмру. Наївність! Його величність комендант Кукушкін дарує мені амнестію і наказує мене перевести до камери ч. 54.

КАМЕРА Ч. 54

Все на світі відносне. 54 камера з залізними ліжками, без матраців і ковдр, проте з автоматичними замками, з звичайною підлогою і вонючою парашею, видалася мені найсимпатичнішим апартаментом. Але це все я побачив трохи пізніше, бо, переступивши поріг, я шукаю очима батерії центрального опалення і відразу, не звертаючи ні на що і ні на кого уваги, попрямував до неї, давно очікуваної теплої батерії. Я притулився до неї якомога ближче і зразу відчув тепло, таке запашне приємне тепло. Я обіймав її, я гладив її моїми зведеними від холоду пальцями, я пестив її, як наречену, цю залізну теплу батерію. Щонайменше з годину я обіймався з батерією, не помічаючи ані мешканців камери, ані її обладнання. Думаю, що виглядав я досить оригінально, бо співкамерники не чіпали мене. „Ах, як у вас тут прекрасно!“ — було моєю першою фразою. Мої колеґи засміялись.

— Ваша правда, товаришу! У нас тут так затишно, що скоро псами вити почнемо.

— Не нарікай, — сказав другий.

Я підтримав того другого і розповів про мого симпатичного земляка — конвоїра і малопридатну для постійного замешкання вбиральню із зіпсованими рурами.

Цілу ніч, аж до ранку, я провів з моєю батерією, і коли б я мав хоч 100 грамів хліба, я почував би себе найщасливішою істотою на землі. Проте, коли людина триматиме себе порядно і не буде входити в колізію з існуючими нормами права чи безправ'я, вона завжди може бути щасливою. Так було й тут. Вранці я дістав 400 грамів оригінального хліба 1933 року, гарячої води, а сіль мої колеґи мали. По сніданкові я почував себе так добре, що наближався до тієї межі, коли людина стає на позиції всепрощення. Та раптом брязнув замок, і в камеру вступив комендант, той самий, що вчора крутив під моїм носом листівкою.

Мої колеґи підхопилися і, як військові, стали перед ним струнко. Я теж попробував і собі наслідувати їх та, мабуть, не зовсім вдало наслідував, бо комендант передусім до мене із свистом прошепотів:

— Ну, як?

Я, підтягнувши праву до лівої, подякував „гражданіна-начальника", а він, буркнувши: „Тото ж!" — трахнув дверима і пішов геть.

— Звідки ви його знаєте? Це страшний пся-віра, це ж Кукушкін — говорили мені колеґи.

Я їм сказав, що саме він, цей Кукушкін, вирішив, що найкраще починати мені мій осідок тут з тієї вбиральні, про яку ви вже знаєте.

— Пропали ви, товаришу, їй-богу, пропали. Він вас не лишить в супокої! — була резолюція Гастінгса, симпатичного зрусифікованого англійця, колишнього комівояжера „Новороссийского Товарищества", чи як він любив називати „Нью-Раше Компані«.

По візиті Кукушкіна я почав знайомитись з моїми колеґами. Виявилось, що в 54-й камері сиділи виключно так звані „шпіони".

Гастінґс працював, як шпіон, на користь Англії, інженер Рем, зукраїнізований бельгієць з Донбасу, на користь Франції; Келерман, німецький пастор з Донських колоній, на користь Німеччини і, нарешті, дядько Микита з Поділля на користь Румунії.

Серед цього букету „запроданців" тільки я (коли я пізніше довідався в чому мене обвинувачують) виглядав пристойно, бо справді мені жадних запроданських справ не інкриміновано, а обвинувачувано лиш в тому, що я, яко член підпільної організації, намагався шляхом збройного повстання зліквідувати на Україні і Північному Кавказі (Кубань) большевицький ре-

жим і відновити „буржуазну“ Українську Народню Республіку. Проте, хоч я з усіх точок погляду належав до злочинців вищої ідейної кляси, мої наміри були цілком ідейнополітичні, мені у відміну від „колеґ-шпіонів“ приписано було надалі найсуворішу дієту, з категоричною забороною передач, листування й побачень.

Колеґи мої теж дуже зрідка діставали передачі, бо на волі шалів всеобіймаючий всіх трудящих і трудову інтеліґенцію — голод. До того ж мої колеґи на три чверті походили з західньо-европейського пня і не мали традицій допомагати ближньому, а дядько Микита походив аж з Поділля, і хто там міг знати куди він подівся, коли його піймали на кордоні з Румунією, куди він намагався з „батьківщини трудящих всього світу“ втекти, щоб не вмерти з голоду.

Тепер я, поснідавши і побачившись з Кукушкіним, поговоривши з колеґами, лишив батерію й зайняв чи власне визначив для себе п'яте, останнє, ліжко, замкнене автоматичним замком. Тільки тепер я побачив, що 54-а камера до всього іншого має безліч блощиць, а ще мабуть більше тарганів. чорненьких і риженьких з вусиками. А в дверях очко, і конвоїр безшумно ходить по коридору у валянках, підходить до дверей і „чир-чир“ клямкою від очка — подивиться і піде далі. І так що дві хвилини — „чир-чир“. Інженер Рем по п'ятимісячному сидінню отого „чир-чир“ вже не міг зносити і щоразу вуха затуляв ватою. А я нічого, хоч з часом іноді несподівано здригався.

Всі мої колеґи були людьми милими і спокійними. І тяжко було мені, людині, що неутаємничена в науку розпізнавання шпіонів, добачити в мирному пасторові шпіона-запроданця. А мені він найбільше подобався. На життя він дивився з погляду вічности, одружений не був, хоч і мав добродійну племінницю, яка щосуботи приносила йому передачу.

А проте, хоча пастор мав би і не одну племінницю, ситуація була трагічна. І щосуботи, вранці, зідхаючи пастор вкорочував очкура в його пастирських штанях. Пастор був справді грубенький, але катастрофічно тоншав.

— „Знаєте, він (слідчий) мені сказав:“ Я з тебе карандаш зроблю!“— І я відчуваю, що він з мене таки його зробить,— додавав з сумом пастор.

Щонеділі, один раз на тиждень, давали нам „Прав-

ду“, і я й пастор перечитували її від слова до слова. Всі інші — не хотіли читати.

— Читайте, — говорив пастор. — Влада дає це вам з ідеальних міркувань, щоб ви, заблудші на контрреволюційні манівці, зрозуміли ваші гріхи і чимдуж швидше спокутували перед непорочним Кукушкіним.

— Не маю чого спокутувати, — кидав злісно Рем.

— А ви подумайте, — додавав, імітуючи слідчих, пастор.

— Вже вісім місяців думаю.

— Що, юноша, вісім місяців, порівнюючи з вічністю!

—А я, знаєте, читаю „Правду“ з насолодою, —говорив пастор.—І читаючи, завжди пригаую, як у нас було в старі часи у німецьких тюрмах. Тоді з допомогою в'язнів ані каналів не копали, ані залізниць, ані фабрик не будували. В'язні спокутували свої провини перед Богом і мусіли цілісінький день читати Євангелію і виспівувати псальми. Той з в'язнів, що найретельніше та найголосніше виспівував, передстроково звільнявся з тюрми. Отож ціла тюрма від раня до вечора горланила псальми, і далеко навколо було чути відданих вірі Христовій наших конокрадів і розбишак. Якось так сталося, що недалеко від одної тюрми оселилися філософ Емануїл Кант, що, як відомо, написав „Критику чистого розуму“. Коли його ці в'язничі чистосердні псальми цілком вивели з рівноваги, він не менш ретельно і наполегливо почав атакувати німецький уряд, домагаючись ліквідації цього старого звичаю. І його справді зліквідували. Мені здається, що щонедільна „Правда“ для нас —це своєрідне відродження того доброго занехаяного німецького звичаю в дещо новій формі.

При цих пасторських екскурсах в історію ми завжди сміялися, але він лишався серйозним і зрівноваженим.

— І я вам скажу, — продовжував пастор, — що в „Правді“ я знайшов причину мого арешту. І майте на увазі, причина не тільки в тому, що я пастор, так би мовити, „опіюм для народу“ з точки погляду нашого начальника міліції, і не тому, що я шпіон, бо я ним не був і бути не можу, а тому, що я думаю цілком інакше. От прошу, — і пастор показав на великий фейлетон Михаїла Кольцова.

—Бачите, що тут написано? — Фейлетон був з наголовком „Машини, лошаді, люді“.

—Розумієте? — продовжував пастор. — Спочатку

машини, потім коні, а аж потім люди, Оце те, що мене різнить. Бо ціле життя я передусім ставлю людину, потім тварину, а аж потім машину.

—Ша, отче! — крикнув дядько Микита. Що дають? —схопився пастор.

—Щось забряжчало,—додав Микита. І пастор швидко посунув на свій пост до дверей нюхати.

Щоразу, як розпочиналася „годівля звірів“, себто нас грішних, пастор завжди ставав під дверима і нюхав.

—Ну, що там?—

—Риба, фіш по нашому,—говорив пастор. Цей „фіш“ був звичайною баландою з додатком вонючих ржавих риб'ячих голів, добре розварених і солоних, як сто чортів. Цього „фішу“ давали нам півлітра. При цій нагоді пастор завжди просив роздатчиків, щоб вони давали нам більше риб'ячих кісток, бо вони, мовляв, саме найбільше нам смакують. Роздатчики у відповідь завжди дуже несмачно лаялися і іноді справді кидали нам пару кісток, а більше, взиваючи нас ненажерами й шакалами, давали ще менш, чим було нам визначено законом, і, грюкнувши дверцятами в дверях, через які ми діставали їжу,—ішли геть. Тоді ми всі обурювалися супроти пастора, взивали його безтактним ксьондзом, а він винувато відходив до свого кутка і намагався виправдуватись.

—Не розумію—говорив він.—Невже їм шкода отого, що його жадна істота, крім нас, не їстиме.

—А може вони такий наказ мають? Служба, отче, не свій брат. Я сам у службі состояв, знаю порядок,— говорив дядько Микита і при цьому виправлявся як по команді „струнко“. Тут вже не витримував Рем.

—Порядок,—злісно оскалювався він.—Вам хахлам, аби порядок, а який той порядок, вас то не обходить! Ви будете один одного продавати, людоїдствувати, вмирати з голоду, але ніколи не насмілитесь затопити „гражданина начальника“ в морду.

—Е, це ви вже, голубчику, той. Бо я сам нашого пристава з тачки у яр скинув,—боронився Микита, водночас боронячи і його волелюбиву націю.

— Ну й ідіот! — вступав у розмову Гастінгс. — Щоб той пристав був, то сидів би ти з твоєю Гапкою та їв би вареники і не треба було б тобі до Румунії тікати, щоб там шукати мамалиги. Коли вже розмова набирала яскраво партійно-політичного характеру, тоді

знову виступав пастор з короткою всепрощаючою промовою і всі мирно сідали до столу.

Їли ми всі разом з одної великої миски, слідкуючи один за одним, щоб з одною швидкістю підносили ложки до рота. Всі боялися прогавити, їли, немов по команді, і не могли при всьому бажанні продовжити нашу трапезу. Але, висьорбавши воду і перемоловши нашими зубами риб'ячі кістки, ковтнувши все те разом, ми продовжували сидіти коло столу і майже завжди в цей блаженний пообідній час (хоч всім дуже хотілось їсти) хтось починав оповідати.

Найчастіше саме в пообідню пору любив говорити Гастінгс, що в найрізноманітніших варіянтах розповідав про свої мандри, мандри комівояжера найбагатшого в царській Росії індустріяльного товариства „Новороссийского Общества". Він говорив завжди із замилуванням і захопленням. Він говорив пристрасно, то притишуючи, то підносячи голос, а предметом його оповідань були його зустрічі з найрізноманітнішими людьми, а найголовніше представниками найбільших індустріяльних і комерційних фірм Европи. Він розповідав про бучні обіди, вечері, де подавалося десятки різноманітних страв і вин, про комерційні таємниці, про чесні і нечесні хабарі. Він розповідав про затишні корабельні каюти, про дівчат, прекрасних, як адельвайси, про танцюристок, легеньких як пух, про їх жадобу до грошей і про безмежне щастя, що кожна з них таїла за такою тонкою, як паутина, сукнею. А вина, — вони були сторічні, двохсторічної давности. Вони не виливалися, а спливали. А солодощі, а найкращі з усього світу фрукти, а сиґари, що один дим із них заколисує людину. При цих оповіданнях у Рема завжди горіли очі, пастор час-від-часу причмокував чомусь язиком, я намагався спостерігати, як за найменші крихітки, що впали з нашого столу, відважно воювали жовтенькі й чорненькі таргани, а дядько Микита завжди „сумнівався". Щоразу, як закінчував Гастінгс, дядько Микита підступав до мене і казав:

— Так самого царя не приймали, як він розказує... Їй-Богу, бреше. Бреше поміщицька його душа.

І одного разу, мабуть з метою, щоб помститись над Гастінгсом, в той самий блаженний пообіденний час, дядько Микита почав оповідати. Він виявив себе непоганим артистом, влучно імітуючи розповідну манеру Гастінгса. Дядько Микита так само жмурив очі, так само стишував і підносив голос і з найдрібнішими дета-

лями кольоритно й з своєрідним прихекуванням розповідав, як він з своїм кумом Трохимом заманили, зарізали і ззіли сучку Озерянського начальника міліції. Він гововорив поволі, змальовуючи як тяжко було зманити ту сучку, бо вона була не голодна, і як, нарешті таки, їм щастило її заманити до клуні і накинути аркана на шию. І тоді вона вже була в їх руках, і треба було лиш півгодини. щоб вони її зарізали, обсвіжували і зразу ж, порубавши на шматки, понесли до Трохимової хати смажити. А сучка була гладка, м'якенька, вся запливла товщем, і таки вона була смачна, запашна, з перчиком і цибулькою. І хоч оповідав Микита й кольоритно, але Гастінгс цілий час робив кислу міну, а пастор, наприкінці зідхнувши, як це робив він завжди, висловив думку, що, скажемо, як для нас, то могли б стати у пригоді і не гладка сучка, бодай хоч худа, хоч яканебудь. А всі ми разом при цій нагоді вирішили, що їсти можна все, крім дерева, бо дядько Микита, захопившись власним оповіданням так захотів їсти, що серйозно запитав:

— Чи як людина їстиме дерево, вона вмре?

На це всі ми одностайно йому заявили, що така безумовно вмре, і він скорбно подивився на ґрати, що позбавили його можливости вкрасти й ззісти може ще й не одну гладку міліцейську сучку.

І так собі йшло життя розмірено — убого. Хтось кричав, хтось гукав і раптом замовкав, когось волочили, а той, що його волочили, — харчав. Десь брязкали замками, бігали, боролися, ахкали, і потім знову все стихало, так само безшумно ходив коридорний, і чути було те саме меланхолійне „чир — чир".

— Хто на „ПЕ? — крізь дірку запитував конвоїр.

— Підгайний.

— Збирайся. — І я йшов.

Перший з Ростовського ГПУ слідчий почав розмову на моральну тему, про принципи пролетарської моралі і етики і, показуючи мені ту злощасну листівку, як доказ моєї ворожости пролетаріятові і диктатурі пролетаріяту, довго говорив про непохитність і відданість співробітників ГПУ.

Я слухав і мовчав. Далі розмова перейшла до історії боротьби з контрреволюцією на Кубані, і слідчий мене запитав, скільки відсотків українського населення живе на Кубані. Я сказав: треба думати, що найменше 70%, і тут саме й була захована ота собака. Тоді слідчий почервонів, називав мене всякими дуже неінтелі-

ґентними словами і пообіцяв зі мною порахуватися. Він згадував всіх і вся, вимагав, стукаючи по столу, щоб я запам'ятав, що на Кубані ніяких українців нема, що Кубань поспіль руська, що там були лиш куркулі-саботажники, петлюрівці, бандити і що я один з тих, що туманив порядних людей, і що ця, як він сказав, „зараза" йде з Харкова і Києва. Треба сказати, що він, слідчий, був добре поінформований в кубанських справах, брав особисто участь у погромі Кубані 1922 року, коли десятки тисяч кубанців було розстріляно протягом травня- червня, під час так званого „червоного терору", оголошеного Московською ВЧК — ГПУ.

Ця перша розмова з ростовським слідчим мені дуже несподобалася; поділу ростовчани на інтеліґентів і не інтеліґентів не робили, і враження в мене лишилося поганеньке. Я знову згадав про шапку, що впала мені з голови, як я переступав поріг цієї „симпатичної" установи на вул. Енгельса.

Але далі йшло тим же нормальним шляхом, мене тільки злегка, „по-інтеліґентному" штовхали, не давали спати, або цілу ніч водили на допит. Було так: викличуть пів на одинадцяту (а в десять тільки відмикаються ліжка, замикаються о 7 ранку, і вдень спати нікому не дають конвоїри, навіть сидячи), приведуть до слідчого, а він:

— Ну що, надумали?

Я: — Ні.

— Відведіть заарештованого, — і конвой мене веде, щоб через годину вести до слідчого знову. І так до ранку. Або був той, уже мені знайомий, харківський метод „бодрствування" в одній із кімнат з якимсь з симпатичних стражів. Стражі мінялися, а мене підміняти не було кому, тому мусив вже стояти, аж доки якийсь з моїх душепастирів не гаркне — „Приберіть це опудало!"— і мене прибирали.

Взагалі Ростов мав за слідчих людей рішучих, темпераментних, словом, південної крови людей. І ця рішучість дуже, як я помічав, швидко посувала справу оформлення контрреволюційної організації „Союза Кубані й України".

До цієї „організації" було прилучено всіх заарештованих на Північному Кавказі, всіх що мали будьяке відношення до справи української національної меншини в РСФСР.

А проте не так швидко, як це хотілося слідчим, і вони дуже за це своїх пацієнтів недолюблювали.

—Ну що то все варто?—було аж просить бідний представник „революційної законности“ з Ростовського ГПУ. — Підпишіть та й не морочте собі й мені голови, адже ж однаково для вас нема виходу, адже ж сила ми, ви в наших руках; що ми хочем, те й зробимо, ніхто, ніхто на цілім світі вам не допоможе. Ваша пісня скінчена. Ви наш і мусите нам вірити і робити так, як ми вам кажемо.

Я мовчав. Після таких задушевних розмов мене „легенько“ штовхали, потім за комір викидали з кабінету і кликали конвоїрів.

І, кажуть, чим далі в лісі, тим більше дров. Поступово я вже не ходив, а мене волочили на допити два т. з. „архангели“, а тюремний лікар, з огляду на тяжкий стан мого здоров'я, дав дозвіл лежати мені в ліжку і вночі і вдень. Тяжко було мені не дати спати, коли я вже не був здатний ані сидіти, ані ходити.

А проте, це все буденні справи. Кожна людина, велика, мала, малюсенька і всяка жива істота в тюрмі страждає. Хіба лиш одно, в одній тюрмі вона страждає більше, в іншій менше; при одній системі в стократ менше, при другій в стократ більш. Одна система ставить питання про громадянський спокій і порядок, друга про ліквідацію всякого поняття про право, елементарне право людини.

П'ятдесят четверта камера і мільйони камер від краю і до краю „соціялістичної батьківщини“ мали одно-єдине завдання—знівечити морально і, якщо не вбити, то дощенту зруйнувати людину фізично. Ми всі були приречені і страшно хотіли жити. Вже від деякого часу я почав для себе ставити програми життя. Я думав так: сьогодні 27-е, а чи доживу я до 1-го? І я прикладав максимум сил, щоб дожити до 1-го. Від того першого я знову ставив собі п'ятиденну програму, дуже радів, що ще був живий і знову собі призначав п'ятиденку. Це була одна і єдина, скажу посовісті, ідея, якою я керувався. А на допити волочили, не зважаючи ні на що!

Вночі, напередодні першого травня, а ніч була горобина, бо буря з дощем аж ніби похитувала нашим спецкорпусом ГПУ,—як хлющ мокрого, вкинули до камери людину монгольського типу. Один тільки я не спав, бо мені страшно боліли зуби, що почали хитатися і вже потім без болі розсипатися. Він кинув свій клуночок,

пройшов до середини камери, потім зупинився над моїм ліжком і запитав мене:

— Ви тяжко хорий?'

Я сказав йому, що ні, що мені болять зуби, а що взагалі я не хворий.

— „Так чому ж ви так страшно виглядаєте?"

Я йому сказав, що це все наслідок голоду. Він з жахом дивився на мій кістяк, потім взяв свій клунок, дістав хлібину і два оселедці—все, що було в його клунку, поклав мені на ліжко і сказав:

— Їжте, тільки не все зразу, бо загинете. Це все я даю вам.

Я дивився на хліб, на справжній житній хліб, на справжні оселедці і дивився на цю, мені цілком ніколи в житті не знану людину монгольського типу. Я зняв той дар з ліжка, поклав його на ослін, що поруч стояв, подякував і сказав монголові, що він людина дуже порядна, але надзвичайно наївна, бо він забуває про те, що сьогодні сталось зі мною, це його найпевніша перспектива. Він буде в такому, а може ще й гіршому стані. І я категорично зрікся його подарунку. Тоді він подав мені руку, і ми познайомилися. Він був калмик по національності, що разом з батьками п'ятнадцятирічним хлопцем покинув батьківщину і подався на еміграцію 1920 року.

Він цілий час прожив у чеській Празі, там же кінчив університет, там же був викладачем в єдиній калмицькій гімназії в Чехії. Рік тому він, з його кількома учнями—студентами університету, повернувся до СРСР, щоб будувати соціялістичну самостійну Калмицьку Республіку. Це було моє перше знайомство з Европою, коли людина могла чесно і безбоязно розповісти, як Европа живе, чи справді вона догниває, чи вона ще має деякі перспективи на майбутнє.

З цим азіятом я дуже швидко порозумівся, бо щось між нами було спільне. Спільним була людяність, доброта і ідейність. Спільне було лихо, не тюремне лихо, а спільне лихо національного упослідження, спільною була рабська фелахська ситуація. Він був калмиком передусім, він був захопленою і відданою людиною своєї невеличкої калмицької нації. Він любив той народ, він мріяв про його незалежність, про можливість маленького народу жити вільно на тих степах, куди історична доля закинула цей мирний людяний народ чабанів. Кушлинов розповідав про калмиків і про Европу. Він поки-

нув Европу тому, що ця Европа завсіди його, азіята, упосліджувала і на кожному кроці давала відчути йому, що він—нижча раса. Коли приходив Кушлинов до крамниці м'ясної, йому пропонували найгірші ґатунки м'яса і кепкували, що, на жаль, вони не торгують кінським м'ясом. Коли він купував хліб, йому подавали тільки черствий, тільки гіршого ґатунку. Коли він сидів у ресторані, кельнер був неуважним, а европейці завсіди супроводили очима, що той азіят їсть і як він їсть. Його упосліджували і його легко могла заворожити большевицька пропаганда, і він, відданий патріот, попри всі перестороги,—повернувся, насмілившись з собою взяти кілька калмиків—студентів, таких же, як і він, патротів. А тепер його з ленінградської „Шпалерки" *) привезли в Ростов, як рівно ж і його колеґ, і обвинувачено всіх їх в шпіонажі на користь Чехословаччини.

І Кушлинов не шкодував за Европою, не мав жадного інтересу до престарих вулиць празьких і тільки тужив, що гине його роботяща, людяна і мирна нація, бо цілий світ віддав її на пашу чужинцям. Він проклинав большевіків і росіян-загарбників. Я помічав, коли просив його розповідати про калмицькі звичаї, побут, вірування, прагнення і інтереси,—він охоче й з радістю це робив, і коли розповідав, його очі сміялися, він цілий глибоко переживав оповідаючи, і я і ми всі з інтересом слухали цього азіятського европейця. Коли я слухав Кушлинова, мені здавалося, що психологічну Европу ми ніколи не збагнемо, бо і Кушлинов і я можемо легко сприйняти всю технічну і раціональну Европу, а моральну, душевну, психічну Европу ми не сприймемо, і може й краще, як ми залишимося тим, ким ми справді є.

Кушлинов дістав 10 років концтабору і був 1935 року в 9-му Кемському відділі Белбалтлагу. Про це я довідався випадково на островах Соловецьких, де вже був тоді одним з недостріляних. Отже, наша, так звана „запроданська", компанія збільшилася на одного члена, і ми далі мирно продовжували наш побут в п'ятдесят четвертій камері.

Все йшло нормально. Я продовжував свою програму п'ятиденок, бо хоч майже сам я з'їв ту паляницю хліба Кушлинова, бо він тільки вдавав, що разом зі мною їсть, а проте це не врятувало становища. Я з кожним днем почував себе гірше і вже „архангели" мене фактично носили на ті дурні допити. Кінчилось тим, що я

*) Тюрма на Шпалерній вулиці в Ленінграді.

удостоївся навіть авдієнції з самими П. П. (повноважним представником Північно-Кавказького ГПУ т. Євдокимовим . Я помітив, що він, побачивши мене, трохи здивувався, бо очевидно чекав якогось затятого лісовика, здоровенного чолов'ягу. Натомість його пресвітлим очам була представлена вельми немічна і непоказна постать двадцятип'ятирічного хлопчини з правдивою бородою і з погаслими очима.

Він чомусь одвернувся від мене, став дивитись у правий кут його кабінету і говорив, ніби не до мене, про те, що я обов'язково мушу признатися, що цього признання, якщо я совєтська людина, вимагають інтереси пролетарської революції і диктатура пролетаріяту.

Я відповів йому, що я з сумом дивлюсь тоді на ситуацію пролетарської революції і диктатури пролетаріяту, коли від мого признання залежить доля цілої пролетарської революції. Євдокімов прийняв це за образу і сказав, що правду пишуть мої колеґи, що я всмоктав контрреволюцію з молоком моєї матері і що єдине, на що я можу придатися, це лише на те, щоби мене розстріляти.

На це я йому сказав, що розстрілювати мене немає потреби, бо я й так скоро помру.

Євдокімов наказав забрати мене до камери. Через тиждень мене розстрілювали.

В Ростовському ГПУ брали на розстріл не тільки з так званих камер смертників, а з усіх, бо власне важко було визначити, хто там безсмертний, хто смертний. Всіх вважали однаковими, і всі були смертними, лиш з деякими відмінами. Спосіб був звичайний і без жадних особливих приготувань, з тою лиш різницею, що при такій справі до камери входив сам Кукушкін, а замість двох конвоїрів приходило чотири. В'язневі пропонували „бистро" вставати і, не одягавшить, іти. „Без черевиків". Це робилося завсіди між другою і четвертою годинами в ночі.

Коли я побачив над моєю головою „симпатичного" п'яного Кукушкіна і його „почет", я піднявся і запитав: „Можна без черевиків?" Він мені сказав: „Так можна без черевиків." І оскалився, бо добре знав, що це значить в Ростовському ГПУ. Всі мої колеґи моментально підхопилися і сіли на ліжках.

— Лежати! — скомандував Кукушкін, і колеґи лягли знову.

„Бистро, бистро". І я, вступивши в калоші і наки-

нувши на плечі пальто та кинувши — „прощайте“, вперше за три місяці йшов сам, хоч два „архангели“ тримали мене під руки. Я йшов сам, тими самими ногами, що вже три місяці не міг ними ходити і, йдучи, мелянхолійно повторював: „Значить, це кінець“.

І раптом мені так защеміло серце і так жагуче мені схотілося жити і молитися Богу. Чому молитися — я не знаю, але почав пристрасно повторювати; „Вірую в єдиного Бога“... Не міг пригадати, бо давно забув цю молитву і повторював одну початкову фразу. Ми йшли, як мені здавалося, цілу вічність. Йшли ми незнайомими коридорами, спускалися до якогось льоху, йшли льохом, знову підіймалися і знову йшли донизу і, нарешті, зупинилися перед одними дверима. Кукушкін постукав, хтось відповів. Мене ввели в маленьку кімнатку. За столом у кутку сидів один з моїх слідчих. Він дуже мило усміхнувся до мене і за звичаєм, не ростовського, а харківського ГПУ, назвав мене по імені і по-батькові, попросив вибачення за турботу в такий пізній час і запропонував мені підписати папірця про те, що мені пред'явлено обвинувачення. Мені подали невеликий папірець в двох примірниках. Я двічі перечитав текст; і там було написано, що мені інкримінується участь в контрреволюційній організації — „Союзі Кубані й України“, про що мене й повідомляється. Я підписав. Слідчий ще раз вибачився, побажав мені доброї ночі і наказав відвести мене до камери. Мене два „архангели“ взяли під руки, я знову йшов сам, а Кукушкін з двома лишився у кімнаті зі слідчим.

Коли мене впхнули до камери і брязнули дверима, мої колеґи кинулися до мене. Цілували мене, вітали і прирекли, що мене не розстріляють, а пастор додав, що взагалі я вийду з тюрми живий і здоровий. Я був веселий і без мірі щасливий, не лягав на ліжко і до самого ранку ходив по камері. Колеґи умовляли мене лягати, а я не міг і не хотів, аж доки мене силоміць не поклали на ліжко і я заснув. Коли прокинувся, коло мене стояв тюремний лікар, що тримав мою руку й посміхаючись говорив:

—Добра їжа, південний берег Криму і абсолютно ніяких ліків — цілком здоровий,—повернувся і пішов з камери.

Виявилося, що вже був вечір, я цілий день спав, дуже важко дихав, і мої колеґи викликали лікаря. І я знову собі накреслював програму буття, але вже не

пятиденну, а трьохденну. Кудись забрали Гастінгса, забрали ніби на допит ще з ранку, і аж на другий день вранці прийшли й забрали його речі. Дядька Микиту за деякий час забрали з „вещами“. Пастор, Кушлинов, Рем і я продовжувати сидіти. Життя йшло монотонно, по-тюремному. І раптом сталася подія, що всіх нас зворушила. Одного дня, відкриваються дверцята в дверях, через які нам подавали „баланду“, і Кукушкін просовує голову в дірку і кричить: „Це для Підгайного“, — знову ховає голову і просовує в дірку торбу, висипаючи на підлогу кілограм, або й більше сухарів. Висипав, трахнув дверцятами і пішов. Ми були всі приголомшені, а найбільшие з усіх я. Хвилину мої колеґи стояли і дивилися то на мене, то на сухарі, то на дверцята в дверях, аж доки пастор не заявив, що „всяке даянія благо і всякий дар совершен“. Я наказав зібрати сухарі і покласти на стіл. Сухарі були зібрані і лежали на столі. Ми всі, в тому числі і я, сиділи за столом. Це були не сухарі, а старі, цвілі і дуже різноманітного ґатунку огризки хліба. Там були огризки недоїденого пшоняного, кукурудзяного, пшеничного, житнього з половою, з блекотою, з корою, з кавою, з свиріпою, з макухою, з якимсь листям, з найрізноманітнішими домішками огризки, засохлі, недоїдені шматки хліба. Там були шматки того самого сурогату, що ми одержували в нашій тюрмі і всілякі найрізноманітніші уламки хліба 1933 року, що ним живилося населення від пламенної Колхіди до золотоверхого Києва. Саме того року те населення було посціль „саботажницьким“, „контрреволюційним“ і його приводжувано до соціялізму мертвою петлею нечуваного в світі голоду. Але не це нашу увагу зупиняло. Всі були заскочені. Чому, чому і чому саме Кукушкін, цей людоїд, це жалюгідне і найогидніше створіння, цей справжній кат, зробив таке подаяніє. І чому це мені, саме мені, думав я, чому Кукушкін, що так тоді оскалився, як казав: „Можна без черевиків“, — сьогодні приносить ці шматки хліба, що полишили ГПУ в спадок розстріляні наші колеґи, оті робітники і селяни, що на своїй спині принесли те щасливе Ельдорадо і нині опинилися на багнетах, що з революційних багнетів волі і соціяльної справедливости обернулися на багнети найдикішої контрреволюції, нечуваної реакції. Чому для мене і чому Кукушкін, так це й лишилося для всіх нас і для мене таємницею. А проте, нам було не до філософії, і ми зразу ж почали просити у нашого коридорно-

го гарячої води. Він дав нам її, а сіль ми ще перед тим роволюційним шляхом добули, тому без дальших розмов відкрили пир, передусім побажавши царства небесного тим, що лишили ті сухарі, передані для нас їх убивцею.

— Знаєте, — сказав Рем, — коли Кукушкіну не пощастило всадити кулю у Вашу потилицю, то він тепер вирішив не дати Вам вмерти, мовляв живи, ти не вмреш, але й жити тобі зрештою набридне, і ти сам собі вкоротиш життя.

— Якщо так, — сказав я, — то Кукушкін грубо помиляється, я зовсім не маю наміру вмерти.

І, коли я знову ліг, я думав: — а може в цьому звіреві на одну мить прокинулась людина, а може він там оце, випивши кухоль горілки, плаче, що він тільки кат, а може страшно шкодує, що зробив це безперечно беззаконне подаяніє „контрреволюціонерові", що його чомусь вирішили не розстрілювати. Темним і незрозумілим вчинок Кукушкіна остався для нас, таємничим, як і його душа темна, п'яна, жорстока і незрозуміла.

За пару тижнів по Кукушкінській історії „архангели", взявши речі мої, поволочили мене коридорами. Я пригадав, що це та сама дорога, якою я дістався до 54 камери, минаючи двері тої ледяної вбиральні, де мене було три дні карано за довір'я до земляків. Я з задоволенням сконстатував, що ця історія вже позаду мене, і опинився за тим самим порогом, на якому мені впала з голови шапка.

ТАГАНРОГСЬКИЙ СПЕЦКОРПУС

Тепер я зняв шапку і махнув нею на знак розставання з Ростовським Спецкорпусом, з страшною його дійсністю. Двері „чорного ворона" відчинилися, мене втягли і посадили на лаву, поруч сіло ще двоє, мабуть теж моїх земляків, з військ ГПУ і „чорний ворон" рушив. „Земляки" мовчки курили, у „вороні" було душно і я всім серцем бажав, щоб швидче кінчилася ця подорож. Куди мене везуть я не знав, і що зі мною мають зробити, — теж.

В камері ч. 13, куди я потрапив, я дізнався, що я в Таганрозі, в Спецкорпусі ГПУ.

Чим далі мене всевладна рука ГПУ відсувала від центру на провінцію, тим неінтеліґентніші були його

відпоручники, тим примітивніші умови були перебування в'язнів, тим оголенішим, дикішим був режим.

Тринадцята камера, як і цілий спецкорпус Таганрогського ГПУ, містився в глибокому льосі, куди не заглядало сонце. Ціла споруда була побудована в часах Олександра І-го, в Аракчеєвські часи його царювання і ці льохи Аракчеєвські інженери не плянували для цілей ГПУ. Проте, для большевиків перепон немає, і льохи були пристосовані для такої благодійної мети.

На жаль, в Таганрозі таких споруд зручних замало, отож в цьому Спецкорпусі в'язні не лежали і не сиділи, а переважно стояли, за відсутністю відповідної площі. Але, коли я був вкинений до камери, то для мене знайшлося сидяче місце, бо стояти я просто не міг. А в тім все було в порядку. Моя ситуація явно покращала, мене повідомлено, що слідство в моїй справі закінчено, а справу передано на розгляд Московської Колегії ГПУ. Мені лишилося чекати на вирок. Я й чекав. А між тим, домоглася дружина побачення зі мною, привезла передачу, таємно передала грошей, хоч побачення й відбувалося в присутності слідчого. Говорити не знали про що, часу було мало і прощаючись дружина сказала, що 13 травня застрелився Микола Хвильовий, а 7 липня — Микола Скрипник.

З цього мені було все зрозуміло, що робиться на так званій „волі", і мені тільки хотілося жити, а волі не хотілося. Хай буде краще каторга, чим така воля; як не вміємо красиво жити, так треба вміти принаймні героїчно вмерти.

Тринадцята була поспіль південна темпераментна камера. Там сиділи кубанські і донські козаки, греки, вірмени. Зовсім не було справжніх росіян, а всі були українізованими і справжніми українцями. За соціяльною ознакою це були переважно хлібороби і міщани. З-посеред всіх я був єдиним представником інтеліґенції. Тому я був тим арбітром, що розв'язував всі камерні конфлікти, і мої рішення не підлягали оскарженню. Але особливих конфліктів і не було, бо було не до конфліктів. Хіба, якийсь з козаків раптом скаже: „І тому Лафакі, мабуть, не набридає брехати", тоді грек Лафакі смертельно ображався, називав козака кугутом, говорив, що всі козаки бандити і конокради, і що якби не греки, то взагалі, наприклад, в Таганрозі чи в Маріуполі порядним людям ніяково було б жити серед таких виродків. Тоді вже піднималися козаки і називали гре-

ків жабоїдами, греки цей епітет прикладали до козаків і, як доказ давньої звички у козаків їсти жаби, наводили те, що козаки не вміють по-справжньому приготовити рибу і ні чорта не тямлять взагалі в рибі і ґатунках риби. Тоді виступав солідний вірмен і доводив всім, що жаб їдять тільки французи і, за неперевіреними даними, калмики. Переклавши на плечі французів і бідних калмиків справу про жабоїдство, всі заспокоїлись.

Проте, Лафакі, цей справжній син непосидячого і говіркого сучасного грека, знову спричинявся до нових ексцесів. Наприклад, він вважав, що тільки він один сидить без всякого злочину, а що всі інші, мабуть, хотіли щось зробити таке, за що конче їх треба посадити. Тому, щоранку він твердив: „Думаю, що мабуть вже сьогодні мене звільнять. Знаєте, говорив Лафакі, я технік, я можу будувати, наприклад, залізницю, чи взагалі будувати і взагалі я все можу робити. Як можна, щоб така видатна постать, як я, сиділа в цьому дурному льосі". Він завжди багато говорив і приписував собі найвидатнішу ролю в справі розбудови промисловости, транспорту і житлобудівництва в Таганрозі і завсіди, як заходили розмови про Таганрог, репетував: „Запитайте в Лафакі, в мене запитайте". Інші греки частенько посміхалися і говорили, що Лафакі такий змалку. Солідний Ендека що-разу тільки кивав головою і називав Лафакі попівским дзвонарем. Тоді Лафакі завсіди доводив, що правнуки за прадідів не відповідають і що справді його прадід був попом, але його розстригли за антиурядову діяльність ще в 1837 році, а його батько був найвидатнішим спеціялістом щодо кефалі і взагалі „красної риби". Тоді починалась дискусія про причину „розстриження" прадіда Лафакі.

Зрештою Лафакі був лиш тим, хто безконечними оповіданнями і анекдотами відволікав увагу в'язнів від тої страшної дійсності, що була перед очима.

А вона була такою... Дійсність була жорстока, невмолима, зла. Зразки тої невмолимої жорстокости, цинічної і безоглядної, ми відчували на кожному кроці. Відчували безпосередньо і серця наші черствіли, як ті огризки кукушкінського дару.

З нами сидів колгоспник — забитий дядько, замучений на правіжах. Він походив з одної — донської станиці. З ним разом в спецкорпусі, камері 14-й сиділи його два сини: тринадцятирічний Федько і одинадцятирічний Павлуша. Батька обвинувачували в тому, що він з

контрреволюційною, шкідницькою метою отруїв миш'яком двадцятеро колгоспних коней. А його два маленькі сини свідчили на батька, були єдиними свідками, що справді їх тато брав миш'як в ампулах, який одержали в аптеці для хворої мами, і посипав коням. Батько був затятим і відкидав обвинувачення, а діти, добре годовані слідчим аж до ласощів включно, перед всіма стверджували, що тато їх шкідник і коней колгоспних потруїв. І раптом одного дня тих двох дітей кидають до нашої камери, де сидить їх батько. І батько, побачивши їх, кидається до них розлютованим звірем, його стримують, садовлять на своє місце, і він ридає як мала дитина. „Діти, сини мої, соколи мої, мої прокляті діти, за що батька свого ви втопили"? — гістерично кричав крізь сльози колгоспник. А діти похнюпившись плакали й переконували батька, що він даремно турбується, що їх за це тільки викинуть з проклятого колгоспу, що йому нічого не буде, що слідчий Христом- клявся, що він тільки хоче знати правду і нічого поганого татові не зробить, а що тато справді посипав миш'яком, — так справді вони це бачили. І батько був на грані божевілля. Але за пару годин, по зустрічі з дітьми, батька ведуть на допит. Він понуро, переступаючи через сидячих і обминаючи стоячих, протискувався до дверей. На дверях став.

—Прощайте, діти, прощаю вам, мої сини, хозяйнуйте!

—Ей ти, розпрощався, ще не прощайся, — кричав конвоїр. — Давай бистро!. —

А надвечір впхнули до камери напівголого батька. То була картина незвичайна, і мені її вперше довелося побачити.

Колгоспник стояв без сорочки в кальсонах і чоботях, плакав, як мала дитина, і чухався.

— Воші!

І ті, що були ближче до дверей, всі кинулися від колгоспника. Діти кричали, лізли через всіх, протискувалися до батька. А він дивився божевільними очима, плакав і чухався.

— Спокій! — скомандував Ендека, — йди до параші. Всі одсунулися від параші. — Ставай тут!, — командував Ендека. — Помагайте збирати з нього воші. — Ендека, син і ще двоє стали знімати воші і кидати в парашу.

— Неможливо, це все дурне, гатіть в двері, тут мільйон вошей, — кричав Лафакі. Справді не було жадної можливости ті воші з нього зняти і ми мусіли гати-

ти в двері і кричати. Знову всі відступилися і лиш били воші, що падали на підлогу. А скривавлений колгоспник стояв і чухався. Він роздер вже собі геть тіло, а воші вп'ялися йому скрізь в його змучене тіло і гризли його. Скрізь, в ушах, у віях, у бровах, скрізь тільки де був клаптик волосся вони твердо сиділи, впившись в тіло. Великі, маленькі, сірі і темносірі воші. Нарешті, на наш гвалт, з'явилося зразу кілька коридорних з самим таганрогським Кукушкіним.

— Ідіот! — кричав комендант. — Я ж тобі казав, що б ти це опудало до лазні вів, а ти його в камеру вкинув.

Колгоспника забрали. Вже пізно вночі привели його одягненим у якесь дрантя з розстріляних, з голеною головою, і бровами. Все поросле волоссям тіло колгоспника було виголено і змазане йодом. Ледве пересуваючись увійшов він до камери і впав. Йому мусили дати лежаче місце. Звідки ж воші? Це єдиний і оригінальний спосіб слідства таганрогського ГПУ. В інших тюрмах цей метод не практикувався. В льосі, в одному з приміщень, де проходили великі рури центрального огрівання завсіди була температура +35, або 40 ступнів. Підлога в тому льосі була насипана звичайним річковим піском і в тому піску жили й культивувалися мільйони вошей. Була спеціяльна людина, що поливала той пісок якимсь розчином, що підживлював маленьких правіжних таганрогського ГПУ. В цей льох кидали найбільш затятих. Багато людей божеволіли там, багато там же кінчало самогубством, розбиваючи голови об мури льоху. Більше доби там ніхто не міг витримати. Туди ж потрапив і наш колгоспник, що уперто заперечував всі обвинувачення і уперто мовчав.

За пару тижнів колгоспника розстріляли і, віддавши синам його латані чоботи, витурили їх за тюремні ворота. А голод шалів. Діти з батьковими чобітьми, ні на крок не йшли від тюрми і вже не вимагали тата, бо знали, що його розстріляли, а плачучи просили, щоб їх лишили в тюрмі, бо на волі вони мусять загинути з голоду. Так і сиділи три доби під тюремними ворітьми, доки якийсь з тюремщиків не дозволив забрати дітей на тюремний двір. Взяв їх до себе асенізатор, що там же мешкав у льосі. Діти проміняли банщикові за дві пайки хліба батькові чоботи. Іноді їх бачили разом з асенізатором, що з убиралень наливав фекалій до бочки. Вони

були його помічниками і мабуть привчалися до доброго рукомесла тюремників.

Така була та дійсність. Але було всіляко.

В одній з жіночих камер, де сиділо три жінки, коли одна з них була близько до смерти, дві другі з'їли її груди. Жінок, що позаздрилися на груди товаришки, так само послали до страшного льоху з вошима, а вони, як переказувано, доводили, що вони зовсім не винні, що вони свою товаришку не вбивали, вони з'їли її груди тоді, як вона вже вмерла. Жінки померли в льосі з вошима.

Людоїдів, як правило, розстрілювали або доводили голодом до смерти. Людоїди довго не жили, бо завсіди були як тінь безсилі. Тільки 325 людоїдів-українців 1933 року лишилось живими і їх привезено на Соловки, але про них мова буде.

Багато було чудес в цьому провінційному таганрогському спецкорпусі і коли він різнився від центральних, то хіба тільки голим цинізмом тортур. Проте, поступово рідшало в нашій камері. Почалась доба-етапів. Щоразу викликали „с вещамі" і нарешті в камері, де сиділо три десятки, хоч розрахована вона щонайбільше на чотирьох при совєтських нормах для в'язнів, — нас лишилось троє. Я, козак Михайленко і... Лафакі. Лафакі сидів сумний і розгублений. Він почував себе ніяково і винувато ніби і тільки іноді говорив:

— Сволочі, брехуни, спекулянти! Я ворог, ідіоти, я, бідний грек, — ворог.

Нарешті забрали й мене. Це була 98 камера: світла, хороша, на третьому поверсі. Хороша одиночна камера, як і в Ростові з блощицями і тарганами. Я був один. І я почував себе дуже втішним. Мені дуже хотілося бути одному. Але щастя було не довговічне. Одного ранку брязнув замок і в кімнату, як сонце, ввійшла прекрасна дівчина. Чи вона була справді такою, чи то мені так здалося, але й поднесь я пам'ятаю її. Вона мала голубі, голубі аж тьмяні очі, золоте волосся, і щось в ній було ще дитяче, симпатичне, хоч трималася вона ніби строго, по-діловому. Вона була одною з секретарок слідчого корпусу. І вона, як щасливий вісник, принесла мені (щоб я дізнався і розписався) копію вироку, що стосувалася мене по справі „Союзу Кубані й України".

Я почав читати. Там було написано: „За участь в українській, національній (!) організації „Союзі Кубані й України", що мала на меті збройними засобами повалити радянську владу на Україні і Північному Кавказі

та відновити Українську Народню Республіку, Московська Колеґія ГПУ від 8.VIII. 1933 року ухвалила: мене (ім'я рек), письменного, народженого тамто, одруженого, раніше не судимого, за провини передбачені К.К. РСФСР ст. 58 п.11, ст. 58 п.2 ізолювати терміном на 8 років в поправно- трудовому таборі з обов'язковим перебуванням на Соловецьких Островах. Напрямок м. Кемь.

Прочитавши, я почав рахувати на пальцях у якому році мав би кінчити свій термін, а дівчина почала мене переконувати, що я належу до щасливих людей, бо я дістаюсь на Соловки, добре устаткований старий табір — тюрма. Я сказав дівчині, що справді почуваю себе ощасливленим ГПУ, і мене тільки цікавить, коли ж це я мав би кінчити термін ув'язнення. Дівчина почала мене переконувати, що я 8 років не відбуватиму, що буду там я яких три роки. За три роки, вона переконана, фундамент соціялізму буде збудований, ворожі кляси будуть ліквідовані, і всіх, хто сьогодні заважає будувати соціялізм, звільнять, бо вони переконаються, що Іосіф Віссаріонович Сталін робить все непомильно. Я бачив, що моя прекрасна дівчина не менш прекрасно обізнана з поточною політикою ГПУ, подякував їй і вона пішла. Знову брязнув замок, і я лишився сам з своїми думками.

Тепер раптом мені захотілося бути в товаристві. Мені хотілося яко мога швидче кинути тюрму і їхати. Їхати на ті острови, їхати куди завгодно, тільки з цієї 98-ої камери.

І я незабаром поїхав, що правда, передусім в етапну камеру на долину Таганрогської тюрми.

— З чим? — гукнув один, як тільки я вступив до камери.

— З восьмйоркою, — відповів я.

— Значить, два роки лишили про запас, — гукнув він знову. — Всі сміялися.

— Нас тут 148 чоловік, — продовжував статистик, — разом ми маємо відсидіти 1371 рік, ти маєш вісім, значить буде тепер 1379 років. — І він відійшов до стіни, закреслив раніше написане число і написав 1379. Я зацікавився як же розподіляються в'язні за термінами.

— Дуже прошу, у мене тут повна бухгальтерія і статистика. І він прочитав, вже виправивши попередні числа на стіні — по десять літ — 119, по вісім з твоїми — 13, по п'ять — 17, разом 149.

Я сидів там кілька день, а „статистик", як ми його

звали, старано і неухильно закреслював і підраховував кількість людей і років.

НА ЕТАП

В день, коли всіх нас повели на залізничну станцію до ешалону, нас було 176 осіб, і мали ми відсидіти щось коло 1700 літ. Безсмертні, ми недостріляні сідали в вагони, навколо стояли наші земляки зі зброєю на поготові, навколо поодаль тужили якісь жінки, хижо позад конвоїрів оскалювали клики здоровенні собаки-овчарки.

— Ну—братці, шах і мат нам,—кричав якийсь уркач, хахлацький конвой, пропали ми, братці!

— Ей, ти там, не дуже, бо я тобі дам, — крикнув якийсь з конвоїрів, що відчув образу його національної гідности.

— В рот — пароход, — кричить уркач, конвоїр стріляє вгору і наступає тиша.

— Виходь! — Уркач посунувся в куток і затих.

Вдарено три дзвінки, свиснув кондуктор, поїзд рушив. За поїздом бігли жінки, діти і діди. За поїздом чулося голосіння і воно ніби звонило в вухах. Колеса котилися, всі мовчки сиділи. І раптом з кутка виривається пісня: „Дружина знайде собі другого, а мати сина ніколи!“. Наш героїчний притишений конвоєм уркач співав пісню,

— Сьомий раз їду, але й на цей раз втечу, буду тікати, доки не застрелять, все одно мене давно вже куля чекає,—говорить замріяно син матері, що вже сьомий раз виряжала сина—рецидивіста в далеку путь північних чи сибірських концтаборів.

Їхали всі разом, політичні і кримінальні. Їхали разом, але були цілком ворожі. Ми—це „осмадеї“, „штимпи“, „фраєра“, вони—справжні люди, вони „жуліки“.

Я хотів, щоб наш поїзд йшов через Харків. Воно так і сталося, і нас, висадивши, запровадили всіх в харківську пересильну тюрму.

Тюрма, як всяка пересильна тюрма. Величезні камери, найрізноманітніший склад в'язнів, відсутність всякого порядку, а значить більше волі. Вже другого дня я мав можливість нелегально сповістити про місце мого перебування моїй родині.

Тепер вже було інакше. З вересня місяця в тюрмах встановлено раціон 600 грамів хліба, і не було того абсолютно масового голоду, що досі панував як в

тюрмі, так і на волі. Це парадокс, але істина, що маса людей врятувалося від смерти того року саме тому, що сиділи в тюрмах, бо в тюрмі систематично давали 100 чи 200 грамів хліба—сурогату, а на волі маси людей не мали такої можливості. Але після такого довгого зголодніння, люди накидалися на хліб той, як звірі, і багато драм на цьому ґрунті виникало. Склад камери мінявся, бо всі були етапованими, одні приходили, інших кудись везли. В пам'яті лишились сотні облич, характерів найрізноманітніших, оригінальних, цікавих. Там були монархісти, троцькісти, соціялдемократи, петлюрівці, колопартійні обивателі, дійсні комуністи, жуліки, бандити, повстанці, найрізноманітніші категорії злодіїв, всіх вір священнослужителі, всіх націй люди—від циган до японців включно, але головною масою були українці. Там був відомий професор Семеренко, що дістав 10 років лиш за те, що став на прю супроти російського вченого, Мічуріна, і за опозицію в науці був укараний; там були українці всіх земель, всіх напрямків і всіх соціяльних прошарків.

Тут, вперше, я познайомився з виховавчою роботою в тюрмах. Там була велика заля, колишня тюремна церква, обернена на клюб.

До тої залі всіх нас привели і всі ми в обов'язковому порядкові слухали лекцію. Виступав якийсь молодий чоловік, що говорив добірною українською мовою. Тема—„Український націоналізм—головна небезпека".

Доповідач цілий час проклинав Хвильового і Скрипника, щоразу виголошуючи здравицю Постишеву і Сталіну. Ніхто доповідача не слухав, але ніхто й не заважав йому. Ні питань, ні обговорення не дозволялося. Та, власне, ніхто й не думав про все те, бо знали, що той доповідач з успіхом може завтра бути в ролі слухача, а не доповідача, хоч доповідач наївний, або негербуючий засобами, говорив з ентузіязмом.

— Сволочі!—така була резолюція мого сусіди, якогось троцькіста,—хай Сталін побільше з нас робить „контрреволюціонерів", ми йому теж зробимо.

Але основне, що роблено зі мною у пересильній тюрмі—це купання і дезинфекція моєї одежі. За тридцять п'ять день мене 27 раз викупано і стільки ж раз продезинфіковано.

Це не була зла воля, ні. Це сталося випадково, я був найщасливіший, іншим довелося менше, а були такі, що їх і разу не купали. Але я був тоді людиною

інтеліґентною, смирною і ще не вмів обдурювати дурне начальство, чи обходити дурні беззаконні закони.

Сталось так тому, що майже що—дня призначали на етап і щоразу відставляли, бо етап не спрямовувався в напрямку, куди треба мене надсилати.

Всі ці купання й дезинфекції робилися з одною метою, щоб людина, яка має їхати в етапі, не мала вошей. Проте, найцікавішим моментом було те, що зрештою, коли прийшов день мого від'їзду і коли я явивсь перед конвоєм, що перевіряв вошивість, виявилося, що зразу ж було знайдено в мене дві величезні воші. Це була трагедія. Мене штовхали, терзали і знову поволокли до лазні. Там мене знову купали, як завсіди майже холодною водою, дощенту спалили моє вбрання і таки випхали з тою групою.

Ці купелі і дезинфекції призвели до того, що я знову, не зважаючи на те, що харчуватись я зачав краще,ледве волочив ноги. Але йшов на вокзал, а він недалеко, без сторонньої допомоги, хоч мав вже й речі, передані для мене моєю родиною.

І знову в так званих телячих вагонах повезли нас на північ.

Все було так, як буває в етапах. Когось ограбували, когось побили, хтось регоче, хтось плаче, хтось співає, але кожен знає, що для всіх є і буде лиш тюрма і неволя.

В Москві нас знову виведено з вагонів і перевезено в пересильний корпус Бутирської тюрми. Тут було найкраще з усіх мною бачених тюрем.

Знову сотні нових людей, і зустрічі зі знайомими, але в пам'яті особливо лишилися „золотарі". Їх було там дуже багато. Коли їх виводили на прогулянку, з вікна нашої камери я міг їх спостерігати. Це були переважно жиди. Всіх їх запідозрювали, що вони мають золото і тримали їх доти, доки вони його не віддавали ГПУ. Тому називали „золотарями". Там були найоригінальніші типи. Були жінки і чоловіки, були пережно старі люди. Мальовничо виглядали жиди. Вони чомусь всі були обшарпані й ділились на найрізноманітніші категорії. Містечкові—солідні жиди з пейсами і довгими, бородами, цілком урбанізовані дентисти, діячі різних кустпромгоспів і квазікооперативних організацій, явні спекулянти, майстрі чорної біржі і жидівські священослужителі.

Золотарів погано годували, виробляли над ними всякі

штуки, піддавали всяким іспитам і тримали місяцями в тюрмі, аж доки віддадуть золото. Але були такі, що всі „іскуси“ переходили і, не віддавши грошей, звільнялися. Проте, таких було мало, це були одиниці. Хто мав золото, той ладен був його зректися, аби звільнитися. Багато, не витримавши „іскусів“, вмирали. А вмирали — списували. Це нікого не турбувало і нікого ні до чого не зобов'язувало.

Вавилонське стовпотворення було на бутирському вокзалі, куди звозили в'язнів на етап. Тут було що-разу по кілька сот людей, що мали сідати до вагонів. Тут траплялись зустрічі повні драматичности чоловіків з жінками, що їх везли в різні кінці на каторгу. Зустрічалися давні знайомі, що не бачилися роками, а тут дізнавалися, що вони дістали по десять років каторги як члени спільної контрреволюційної організації,про яку до їх арешту ні той, ні другий не мав жадного уявлення. І сам я тут вперше зустрівся з низкою „членів Союзу Кубані й України“, чого я ніколи не сподівався, що їх мали б заарештувати. Але ніхто не дивився. Всі приходили до гамлетовського висновку, що „багато є на світі дивовижного“, і спокійн осідали в добре заґратовані холодні вагони. Тут вже ніяких прощань, не має з ким прощатись, всі в'язні і всі їдуть.

До „Крестів“ Ленінградської тюрми з Курського вокзалу, їхали на відкритих машинах. Сутеніло. Мрячив дощик, а нас з максимальною швидкістю везли до „Крестів“. Минали палаци, переїздили мости, височів Александрівський стовп, над берегами трохи бралась льодом Нева.

Ми прибули в найславніші після „Бутирок“ —„Кресті“. Але тут не розпинали, тут по краплині висмоктували з людини червону живу кров і обертали людину в трупа.

Тут одного разу, як вивели в'язнів з кількох камер вивантажувати з баржі ліс, я раптом чомусь вирішив тікати.

І втік би, як би мав досвід, а то лиш дістав по зубах і три дні казематv. Каземати симпатичні, але дозорці дужс неінтеліґентні. Не кричать, і не лають, а тільки б'ють. Словом, інтерес до втікацтва у мене швидко минув.

Тут, як і в Харкові, мені довелося бачити вже другий зразок культурно-виховної роботи.

В одній з камер в'язень у в'язня вкрав пайку хлі-

ба. Коли покривджений знайшов свою пайку у свого сокамерника, такого ж як і він в'язня, він спокійно вийняв цеглину з камерної печі і вбив злодія. Хоч, правда, і перший і другий належали до злодіїв. Убивцю судив звичайний суд і виніс вирок смерти, а через те, що такі випадки траплялись часто, вихователі вирішили піддати вирок на обговорення перед масою в'язнів. Начальник культурно-виховної частини тюрми виступив з громовою промовою, розписуючи убійника найстрашнішим злочинцем, що тільки міг породити світ, і, кінчивши промову, запропонував висловитись в'язням. На початку він звертався до всіх, потім індивідуально вказував на того чи іншого, але ні один в'язень не хотів виступати. Ні уголовні, ні політичні. Начальник бився добрих півгодини, але ніхто ані пари з уст.

— Так що ж, не будемо обговорювати, просто голоснем, товариші, — вже дружньо звертався начальник до присутніх, називаючи в'язнів товаришами, що було категорично заборонено. Але в цей момент піднімається з місця один в'язень і просить слова.

— Вкрасти пайку, вкрасти людської крови, крови свого товариша по тюрмі і неволі, це тяжкий злочин, — почав свою промову в'язень, і на обличчі начальника виявилось повне задоволення.

— Найтрагічніше те, — продовжував в'язень, що це не поодинокий випадок, що, за кількамісячного мого в „Крестах" перебування, я знаю вже сам, і багато з присутніх тут, цих випадків занадто багато. І я присутніх всіх запитую, хто винен, чи той хто вбиває, чи ті, що створили ті нелюдські умови, що перетворюють людей на звірів. —

В одну хвилину, як з під землі виросли сотні тюремщиків зі зброєю напоготові, зі сцени, звідки промовляв щойно начальник КВЧ, недвозначно вилискували дулами два „Максіма". Почулася команда про абсолютний спокій. Оратора група тюремщиків виводила з залі. Він ішов спокійно, не оглядаючись.

— По камерах! — почулася команда, і групу в'язнів з посиленим конвоєм запровадили до камери. Після того вже більше не вимагали від в'язнів, щоб ті солідаризувалися з вироками над ними їхніх катів.

З „Крестів" везено нас великими „чорними воронами", куди нас впаковували як оселедців в бочку, і, доки ми доїхали до вокзалу, кілька в'язнів знепритомніло, а один дідок віддав Богу душу. Його, себто той вже труп,

сильно лаяли, але нічого не довелося зробити, як відвезти труп назад до „Крестів“.

Поїздка, як бачимо, без задоволення, але з мораллю.

Коли рушив поїзд, всі говорили про „Званку“. Званка — в свідомості кожного був страшний рубікон, останній „іскус“ для тих, що їдуть в напрямку Соловків, Кемі, Коли, Мурманська. Званка — станція на Мурманській залізниці. В наших уявленнях Званка була чорним жахом, бо саме там був переходовий центральний табір, що приймав етапи, які йшли за „черту“, себ то по той бік Званки, в країну, де вже не діяли ніякі навіть радянські закони, а все діялось за вказівками дрібних тиранів від ГПУ. Званка страшила нас її лазнею і дезинфекцією, нечуваним грабіжництвом обслуги і мешканців того табору, що, як правило, ограблювала прибуваючих, ділилася награбованим з начальством, била немилосердно неофітів, знущалася над в'язнями тільки для того, що вони приїхали не до „тещі в гості“.

Але, на наше загальне задоволення, не прийняла нас „Званка“ і ми рушили далі на Кемь. Коли ми відчасу по черзі дивилися в одно маленьке заґратоване віконце, ми бачили лиш засніжені болота, дохлі дерева чи темні ліси, а відчували „лиш тоску і тривогу“.

— І повезуть нас в вагонах холодних, на всім відому станцію Кемь, — співали безжурні уркачі, що їхали до концтаборів хоч і без задоволення, але й без того трагічного жалю, що огортав нас. А проте, поволі ми посувались в засніжену північ, що-разу з ешелону брали сотню — дві чи менше в'язнів, аж доки на ст. Кемь не ткнув пальцем на мене якийсь північний плянтатор ГПУ і не наказав мені вилазити з вагону.

Я вийшов і став до гурту, став у вишиковану лаву, де було вже осіб з п'ятдесят невідомих мені зовсім людей. Один всього конвоїр повів нас. Коли я побачив, що веде нас один конвоїр таку групу, я вперше відчув волю. Я звик, що за мною одним ходило мінімум два, а тут так це просто і так вільно. Мені видавався конвоїр милою, симпатичною людиною, він навіть йшов досить поволі, зовсім не кричав, навіть щось посміхаючись говорив. З таким, собі думав я, ще можна вжити і збирав усі сили, щоб не відставати від нашої невеличкої колони.

—Прямо до лазні, хлопці, он до того великого бараку,—командував наш страж. Ми без страху йшли до лазні, хоч протягом етапу найстрашнішим нашим воро-

гом були не так лазні, як особливо ті, що лазні обслуговували.

Але я йшов спокійно. Принаймні тут можна буде без конвоїра ходити до вбиральні і не користатися „радістю—нашою парашою.“

Переступаючи поріг лазні табору „Вегеракша“ в Кемі, я думав: „Так, я переступаю поріг в абсолютно мені ще невідому область каторжницького життя. Від нині я вже не об'єкт слідчих, ні етапований,—я каторжанин. Саме тут починається моя кар'єра недостріляного каторжанина. Але я помилився. Лазня „Вегеракші“ нічим не різнилася від лазні в Таганрозі чи Харкові, такі самі розбиті шиби, така сама холодна вода, такий самий бруд, така сама уголовна обслуга, словом все те саме, лише пересаджене на 65—ту паралель північної широти. Була лиш та різниця, що тут не тільки грабували у вас все, що можна забрати з вашого вбрання, але видавали зразу каторжанське вбрання і попереджали, що ніхто не сміє ходити в цивільному. Таким способом я набув якесь дрантя, що звалося бушлатом, тілогрійкою, ватяними штаньми, валянками, варишками і рукавицями. Все своє, наказано було, зняти. Все своє можна було здати до склепу „каптьорки“ для організованого пограбування. Хто не хотів це робити, міг лишати при собі для неорганізованого пограбування. Чомусь всі, в тому числі і я, рішили віддати наші речі на „поток і пограбування“ в неорганізований спосіб. Що наші речі будуть пограбовані, для нас не було таємницею, бо вже під час етапу ми були з'орієнтовані щодо цього.

По закінченні процедури в лазні, нам постригли не тільки голови, а вистригли волося і в місцях, де в дорослих людей воно звичайно виростає. Єдине, що я оборонив від цього всепостриження,—це була моя борода, а оськільки я не був священиком, то обстригати не було „політичного“ сенсу і я лишився з бородою. Потім нас спровадили до канцелярії, де складали на всіх формуляри, і, нарешті, на лікарську комісію. Лікарська комісія, що складалася з лікарського помічника і якихось підозрілих уголовщиків, визнала всіх нас, в тому числі і мене, абсолютно здоровими людьми і всім нам визначила 1—шу категорію працездатности, так звану „тракторну“.

Коротко скажу про ці категорії працездатности. Для неофітів це була чиста формалістика. Всі без винятку, що мають руки і ноги, незалежно від того, які

то були руки, мусили протягом перших шости місяців бути лише на найтяжчих фізичних роботах. І це знову таки незалежно від віку і статі. Вже тільки пройшовши цей перший „іскус“, людина, коли лишилася живою, могла претендувати на „законну“ категорію працездатности. Таких було три: перша — найтяжчі роботи, друга—тяжкі з дуже невиразною різницею, власне без жадної, і третя — легші роботи, а головне вироблення ними норми певної праці на 75% вважалося за сто %. Себто, норма виконання для цієї категорії була знижена на 25%. Ця третя категорія фактично надавалася напівінвалідам, бо, скажемо, я протягом восьми років, перенісши в таборах найтяжчі хвороби і не раз будучи на краю загибелі, так і не спромігся тої III-ой категорії здобути, а зумів лиш з „тракторної“ пересунутися на „конячу“, другу. Але, я на той час був цілком наївною щодо цих справ людиною і не знав, що то все значить. Проте, нарешті, всі формальності викінчені, ми справжні „з/к“—„заключенние“ і нас спроваджують до бараку, де маємо ми жити.

ОРГІЯ

Увійшовши до бараку, я згадав мою сонцеподібну дівчину з Таганрогського ізолятору, що хвалила старі, так би мовити, обжиті табори і Соловки як найкращий з цього погляду табір. Вона говорила щиру правду. Це був дуже вітхий, невеличкий зляпаний нашвидку барак. Між незграбно покладеними брусками його стін світилися скрізь великі діри, через які вільно сипався до середини сніг. Навколо подвійні нари, міцні, дерев'яні, чомусь не з дощок, а з дрючків, а посередині залізна маленька пічка—„буржуйка“. Барак був вільний від мешканців. Але все ж це був барак, це було не те, що ось просто тебе привезли до лісу і сказали—працюй і живи. Дівчина мала рацію, і я з легким серцем поліз на нари. Передусім запалили „буржуйку“, і барак разом з димом наповнився теплом. Добре намерзлись мої соратники, а тому цілий час тримали „буржуйку“ червоною, і за якийсь час ми вже почали знімати „бушлати“. Інші, де можна було, затикали діри, словом, улаштовувалися. Але, як зробилося в нас зовсім тепло, поступово почали до нас приходити несподівані гості у вигляді блощиць. Вони наступали на нас звідусіль, а передусім зі стелі, звідки вони відігрівшись почали на нас

падати. Їх була тьма. Всі, що залізли були на другий поверх нар, мусіли злазити вниз, аж доки й звідти блощиці нас не виперли на вогку від нанесеного снігу підлогу. Так блощиці спустили нас згори на долину. Ну, думав я собі, табір обжитий, старий табір.

Але не всіх, серед нас було чимало таких, що на них не справляли ці гості рішучого враження, і вони, добре закривши руки і голову, лягали спати. Так, не маючи змоги вести будьяку боротьбу з цими маленькими тиранами, мусили ми зайняти оборонну позицію і якось миритися. Кожен цю справу розв'язував індивідуально. Одні лягли на підлозі, поливши навколо себе водою, інші сиділи, ще інші ходили, не мігши дати собі раду. Я, твердо закрившись, ліг на нижні нари, і коли якійсь блощиці щастило добратись до мого тіла, я намагався її роздавити, не виймаючи звідти руки, бо інакше на мене б упала нова партія і залізло б до тіла їх більше. Я твердо вирішив, що мушу спати, бо я не „у тещі в гостях". Це я собі вже добре усвідомив.

Так почалася наша перша ніч в цьому „обжитому" бараці. Але вона лиш почалася, а не кінчилася, кінчилася вона інакше. Мабуть коло дванадцятої години ночі, коли вже всі якось попримощувалися спати, погасили імпровізованого канадця і міцно закрутили дротом двері, від можливих гостей в ночі, так саме тепер, серед ночі раптом двері нашого бараку затріщали і розчинилися, і в барак з гуком, свистом і реготом ввірвалась п'яна компанія. Всі підхопилися.

— Спокій!—скомандувала якась мордата кремезна постать з сокирою в руках,—ми прийшли до вас, „штимпи", в гості, привітати вас з новосіллям,—говорив мордатий, тримаючи в правій руці сокиру, а в лівій ліхтар.

— Світи каганця! — почулась команда. І каганець вже горів. — Клади дров до печі! — І „буржуйка" знову почала чадіти.

Аж тепер можна було оглянути цю веселу компанію, що з реготом, грюком і свистом прийшла нас „вітати".

Їх було не менш двох десятків здорових, опецькуватих, віком від 30 до 15 літ хлопців і з десяток дівчат, віком від 13 до 20 літ. Саме вони іменували себе „малолетками". Серед них я помітив одного, що був присутній на лікарській комісії. Вони миттю розсипались по бараку. Кожен обрав одного з нас і вимагав подарунку з „волі", а коли хто починав розв'язувати торбу чи валізку, той миттю тягнув звідти те, що

міг тільки вхопити. Почався грабунок. Хто оборонявся, хто просто віддавав усе. Дехто з наших вже прикидався жуліком, чи справді ним був, і поруч з „гостями“ ставав грабувати соратників. Хтось крикнув, що він поскаржиться коменданту.

Тоді того, що нахвалявся скаржитись, два „малолетки“, вхопили і представили перед пресвітлі очі того, що стояв з сокирою і тільки споглядав, що роблять його підлеглі.

— Клади на нари голову, зараза!—скомандував той, що стояв з сокирою, я одрубаю твою дурну голову, щоб ти знав осмадей, що я тут законна влада! — „Девочки“ і вся банда лягали з реготу і вже тепер без розмов хапали валізи, розбивали їх, різали ножами торби і все стягали до купи. Троє вартувало з ломами коло дверей, „девочки“ безшумно виносили з бараку те, що кидали на купу. В кутку зчинилася боротьба, два „малолетки“ тягнули невеличку валізу. а власник рішуче її не давав. Підскочили інші на допомогу з одного й другого боку, блиснула над головами сокира „пахана“, всі розбіглися і валізка лежала коло його ніг.

Він поволі взяв її, підійшов ближче до каганця, подивився і гукнув:—неси ключик, шкода псувати. Господар надійшов з ключем. Пахан відімкнув, всі з інтересом дивилися, що там є, і були здивовані, що власне у валізці нічого не було цінного, що треба було б боронити. „Пахан“ все з неї вийняв і почав щупати дека.

— Ага, тут „заначки“ —і він вийняв добре захований між деком і обшивкою конверт.

— Гроші,—вирвалося враз з кількох уст, але яке було розчарування, коли з конверта випало двоє фото і льокон жіночого волосся.

— Красівая дішовка,— сказав „пахан“ до студента (власник виявився студентом),—це твоя баба?—Студент відповів, що це його наречена і що ті фото і льокон волосся найцініше, що в нього є, все інше вони можуть взяти, але повернути лише конверт з фотами й волоссям.

З реготу лягав цілий барак, а „пахан“ аж за живіт брався. Він реготав і з презирством дивився на студента.

— Фраєр ти, фраєр, безнадійний ти дурень, а ще кажеш, що ти студент, — говорив до нього „пахан“, а всі „малолетки“ уважно слухали його промову.

— Ти дурень, останній ідіот, що ціниш цей жмут

рудого волосся і цю випещену мордочку, що напевне тебе дурня продала ГПУ і вже з ними, як оці дішовки зі мною, гола танцює.

Студент зробився білий, аж сірий, затрясся всім тілом і кинувся на „пахана„. Але він в цей самий момент був зручним ударом положений на підлогу.

— Лежи, гнида, бабська посмітюха, а то я тобі накажу відрубати твою фраєрську голову, говорив „пахан“, стоячи одною ногою на спині студента. Валізку „девочки“ понесли з бараку, а фото й волося тут же лишилось на нарах. „Пахан“, трохи постоявши, відійшов, а студент вхопивши голову в руки ридав, як дитина, на підлозі.

— Вставай, братухо!—якось по людяному сказав „пахан“, візьми твої найбільші цінності, як ти кажеш, я сам колись був таким ідіотом, але тепер я не такий.

— Ей ти, рижий, біжи до лікпома і скажи йому, щоб „дав“, матиме, скажи, добрячий куш, а як не даватиме, то скажи, що я сам з ним матиму розмову. —„Малолетки“, осяяні радістю, шукали ложок, а „девочки“ почали верещати,

— Кутньом шпана, — кричала одна і знімала з себе ватяні штани.

Студент поволі встав, хитаючись підійшов до „пахана“, той віддав йому фото й волосся.

— Бережи, братухо, — говорив він ніжно,—ти сам свого часу це викинеш в убиральню.

— Ні, вона не така, вона інша, вона незрівняна ні з ким,—говорив побитий студент паханові, як найліпшому другові.

— Так, так, незрівняна ні з ким, — зареготав знову пахан.—Друже мій, я мав сотні цих „незрівняних“ після того, як перша з тої сотні виявилася такою, як і ті сотні, що я мав потім. Я був таким самим ідіотом, як ти, хоч я і не був ніколи студентом. Я мав їх різних, десятилітніх, сімдесятилітніх, дівчат в розквіті, і всі вони були абсолютно однаковими, подібними, як дві краплини води, хіба що різнилися тулубами, але по своїй душі це були всі продажні тварі. Не має значення, хто вони, дружини командирів, професорські вдови, дружини інженерів, коханки „шишкомотателів“, звичайні проститутки, віруючі міщанки, чи опецькуваті селянки, чи оті, що в червоних хустках з партбілетами бігають, чи актриси вони—все це огидна сволота. Продажна і безсовісна. Навіть професорки, учені жінки, що здається

лиш мріють про учену кар'єру,—такі самісінькі, тільки ще огідніші, цинічніші. Я вже не говорю про лікарок і фельдшерок.

Я здивовано, як мабуть з не меншим інтересом і сам студент, слухав цього пахана.

А пахан говорив. Шопенгауер і Ніцше блідли перед філософією цього тридцятип'ятирічного, цинічного сифілітика. Він з такою ненавистю і з таким загалом паплюжив цілий жіночий рід, як мабуть жаден з женоненависників. Але промову обірвав рижий і поставив перед ним три пляшечки. Всіх „малолєток" ніби вихром закрутило.

Одна пляшка була з тройним одеколоном, одна, найменша, з ефіром, а в третій було трохи справжнього спирту.

— А це я в нього „налєво",—признався рижий і дістав з кишені ще невеличку пляшечку валер'янових крапель. Всі сміялись, бігали з горнятками, а „пахан" кожному давав, п'ючи сам спирт з пляшки. Особливо уклінно домагалися „горілки" дівчата.

— Ей ви, дішовки,—кричав сп'янілий „пахан", покажіть мені кляс. І дівчата, як по команді, скидали з себе геть чисто все до сорочок включно, танцюючи перед „паханом" дикий якийсь танець. Хлопці били їх, вони верещали, п'яні, розчервонілі, з розмазаною фарбою на губах і бровах.

Тільки „жена пахана" — дівчинка літ чотирнадцяти сиділа—поруч, як королева, і лаялася найбруднішими словами.

Хлопці грали дівчатам на ложках і гребінцях, до дівчат приєдналися вже п'яні „малолєтки", вибивали з ними „чечотки", „барині", співаючи соромицьких пісень, ляскаючи з усього розмаху по дівчачих спинах. Вони, як вихор, кружляли з дівчатами, відбивали, аж барак трясся, навприсядки, вхопивши дівчат за груди, регочучи, імпровізуючи жидівську суботу, час від часу вириваючи то одну, то другу з танцювального кола і кладучи тут же перед всіма на нарах...

„Пахан" тільки похвалював хлопців за героїзм, а дівчат за відданість і обіцяв їх, „дішовок", тримати у своїй ласці. Дівчата виглядали щасливими і радісними, ніби своєю поведінкою мали обґрунтовувати філософію „пахана".

Ми, неофіти, з жахом і трепетом дивились на цю оргію. Я ніколи не чекав, що в цих старих, обжитих

концтаборах, крім бараків і блощиць, відбуваються ще й такі драматичні комедії з таким фарсом наприкінці. Під кінець, одна з тих „дішовок“ п'яна, втомлена і змучена підходить до мене, а я, схиливши голову, напівспав, взяла по-дитячому за мою бороду і намагаючись усміхнутись промовила:—А тобі, старичок, вже не кортить до дєвочок?

Я мимоволі засміявся і сказав, що ні, і не встиг я їй відповісти, як якийсь з „малолєток“ з усього маху ударив в обличчя „дєвочку“.

— „Дішовка“ — процідив „малолєток“. І „дішовка, заюшившись кров'ю, пішла беззвучно ридати в куток.

— Старик,—звернувся до мене героїчний „малолєтка“,—подаруй мені, що тобі не шкода, ми ж тебе сьогодні не чіпали.—Я відкрив торбу. Він взяв запонки, комірці, сорочку, носки, майку, зав'язав знову сам торбу, подякував і пішов.

Поволі всі розходилися, „пахан“ перший покинув з „женою“ барак. Почувся дзвін від ударів у рейку.

— Підйом, братці! -- крикнули останні гості і чимдуж кинулись з бараку.

— Підйом,—за хвилину вступивши до бараку, сказав якийсь представник „законної влади“ старого, обжитого табору.

— Дуже добре, — хтось промовив з присутніх, ми все рівно ще не лягали.

„Законна влада“, ніби не розуміючи про що ходить, покинула барак. Ми шикувалися до першого дня праці на каторзі.

БЛАТ

Падав сніг. Ще було темно і ми, обережно ступаючи, йшли на працю. Лісобіржа була освітлена електрикою.

—Скільки?—запитала у конвоїра людина в такому ж, як і ми, вбранні, тільки новому і чистенькому.

—Сорок вісім—відповів конвоїр.

—Хто з вас був вже в таборах?—

—Я,—відповіло двоє зразу. Він подивився на обох і одного запитав:

—Вантажні лісові роботи знаєш?

—Знаю, будь вони тобі прокляті,—відповів той.

—Так, оце вам бригадир,—сказав нам цей, як пізніше виявилося, „прораб“ і, записавши прізвище бригади-

ра, дав наказ йому зробити тимчасом „підкатку баланів“.

Я стояв, як новороджений. Ліворуч виблискувала колія залізниці, а праворуч височіли, як єгипетські піраміди, височенні штабелі дерева. Там були сотні тисяч фестметрів того дерева, сплавленого рікою і підвезеного гужом і автотранспортом на цю біржу. Там була маса людей, і всі ці люди—в'язні робили тільки одне—підкачували те дерево до колії і завантажили його у вагони.

Як всяка праця, бодай найпростійша, вимагає певного знання, так і на цій роботі. Крім здоров'я і то не абиякого, ця праця вимагала вміння. Ані першого, ані другого, я не мав.

Пару разів в перший же день я трохи не загинув під тими „баланами“, кілька разів зривався і падав, не мав сили вчасно піддати чи затримати рух того балана, цим ставлячи під удар не тільки себе, а й товаришів.

Мої товариші лаялися і вже другого дня зріклися мене з „шістки“. Ціла наша бригада була поділена на групи по шість осіб і кожна „шістка“ мала підкотити певну кількість дерева до колії і потім завантажити її у вагони. Бригадир передав мене в іншу шістку і так передавав доти, доки не заявив прорабові, щоби мене забрав з бригади, як людину, що не симулює, а просто непридатна, не має здоров'я працювати на цій роботі. Але, тимчасом минув перший, може найтяжчий тиждень каторги. Мене лаяли, знущалися, сміялися наді мною і тільки за те, що я не вмів і не мав здоров'я. Щоправда, бригадир був спокійною людиною, що вже мабуть не раз бачив подібних мені і часто боронив мене перед моїми колеґами, що їм я був безперечно обузою. Коли бригадир віддавав мене з бригади в розпорядження прораба, той зміряв мене з голови до ніг і запитав:

—Що ж ти робив на волі, старик?

Я відповів.

—Ага, значить, по ученій часті, розумію,—сказав він з гордістю, мовляв, він теж не ликом шитий.

—Але, голубчику,—продовжував він,—такої роботи, як, скажемо, перебирати печиво, я тут не маю. Треба звикати!.—Повернувся і пішов вздовж лісобіржі.

Бригадир мій повернувся і теж пішов до бригади, що вже видиралася на штабелі, і я лишився сам. Що ж далі? А далі—є можливість. Такою можливістю є „Ташкатурка“, недалеко звідси страшний табір нездатних до праці, укараних і симулянтів. Табір, де „грають і спі-

вають“, табір, де панують беззастережено кілька „паханів“ і де без сумніву мусить загинути кожен, хто не зуміє вибороти якусь можливість з'їсти законні триста грамів хліба, що там дають. Мене за цей тиждень вже тою „шкатуркою“ лякали, і я її справді дуже боявся.

Я з добру годину стояв, власне, не стояв, а ходив або переминався з ноги на ногу, бо було холодно, аж доки знову на мене натрапив прораб.

— Ага, це ти, добре, почекай. Я зараз,—кинув він до мене і пішов далі. Так я на тому місці й пробув до самого кінця робочого дня, аж доки не забрав мене мій бригадир, щоб вертати до дому. По дорозі бригаду зустрів прораб, бригадир знову йому про мене.

— А того, старикана,—запиши йому приборку колії і постав 100%,—крикнув прораб.

Так я вперше дізнався, що в таборі можна нічого не робити, а хліб таки їсти. Це звалося на місцевому жаргоні „туфтою“, а сама операція в цілому звалася „заряджати туфту“, себто давати відомості про ніби зроблену працю, якої взагалі не роблено. „Заряджати туфту“—то було одною найзвичайнішою і найпритаманнішою в таборах справою. „Туфта“ була найрізноманітніша і всеобіймаюча. „Туфтили“ всі. Початок був там, де починалася якась робота. Для прикладу візьмемо ту саму лісобіржу.

В кожній ділянці „заряджалася туфта“. Коли виконували „підкатку баланів“, то намагалися вже раніше, інші, чи свої, але вже здані балани, здати ще раз, як наново підкочені. Коли підкачували на 50 метрів, то намагалися записати, що підкачували на 100 метрів віддалі. Коли вантажили, скажімо, дрова чи короткий лісоматеріял в закриті вагони, то заряджали туфту у вагонах і замість 20 чи 40 кубометрів—вантажили по 10 кубометрів і так замасковували, що нікому в голову не приходило, а то й неможливо було перевірити.

Часто—густо по двічі здавали пиляні дрова, вміло ліквідуючи відмітки десятників про те, що ця продукція вже облікована. Були види тої туфти різноманітні і оригінальні. Були такі, що більше віддавали часу й затрачували сил, ніж би вони це зробили без „туфти“, але вже не могли, вони обов'язково робити з „туфтою“. Були знамениті „туфтачі“, що на очах десятників і прорабів „заряджали туфту“ і ті, як наївні хлопчаки приймали ту „туфту“ за чисту працю. Але зате, не було жадного десятника і прораба, що не вмів би „заряджати туфту“

вище їх стоячим в таборовій гієрархії. І не було найвищого, вже серед вільнонайманих енкаведистів, в Управліні Таборів, що не заряджав би „туфту“ Управлінню ГПУ СРСР чи відповідним наркоматам. „Туфта“ була зачарованим колом, вона не була таємницею і відповідний відсоток на „туфту“ знімався, але тільки в найвищих плянових організаціях. Це було зло непереможне, воно було характерне не тільки для концтаборів, а для цілого СРСР, тільки на волі воно звалося „очковтирательством“ чи „ліпою на ватє“. Але те, що я в такий спосіб на восьмий день мого каторжанського життя, не кивнувши пальцем, з'їв шістьсот грамів хліба, більше нагадувало „блат“ ніж „туфту“.

„Блат“—то може найкраєугольніший камінь життя в концтаборах. „Блат, мат і туфта“—це ті три кити, що на них тримаються концтабори Совєтського Союзу. Але на той час я тільки почав трохи помічати „туфту“, зовсім не відчув „блату“, але зате відчув „мат“.

Я його, той „мат“, відчув і почув в найрізноманітніших, найогидніших, найцинічніших варіянтах. Я знав і до арешту брудну лайку, таку характерну ознаку сходу Європи, але я ніколи не смів навіть сподіватися почути щось подібне. Це були зразки таких вишуканих, таких цинічних і огидних слів, що вони мене просто били, як молотом по вухах. Коли я сідав їсти, а збоку чув розгонисту і ориґінальну форму мата, мені робилося нудно, і я тікав з бараку. А між тим, я цілком, так би мовити, не інститутсько-дівочого виховання. До речі, найогидніше там лаються „девочки“, вони так пікантно лаються і лайку супроводжують такими ориґінальними жестами, мімікою і позами, що нормальну людину це просто спантеличує.

Ніколи в світі я не бачив, щоб на такі штуки здатні були представниці Євиного роду, оспівані в ніжних піснях, змальовані в наших найкращих зразках малярських, вирізблені ажурно з мармуру і описані в мільйонах, оригінальних, високохудожніх книжок.

А проте, я тоді думав лише про те, що буде зі мною, я думав про страшну „Ташкатурку“ і той кут, що я в ньому безсилий і замучений опинився. Я вже звик до бараку, до „буржуйки“, до розвішаних смердючих валянок і бушлатів, до блощиць, звик до лайки і, навіть, до „малолєток“, що, до речі, до мене ставились з певною симпатією, вважаючи за доброго „старика“, може навіть священика, що постраждав за „вєру“.

Але в цей вечір „малолєтки“ переконались, що я не піп, який постраждав за „вєру“.

„Малолєтки“ щоразу відвідували тепер барак, приносили нам оселедці на обмін ще не пограбованих речей, продавали махорку або міняли на хліб. „Буржуйка“ горіла, всі сиділи чи лежали, закриваючись від блошчиць. Панував спокій після тяжкої дванадцятигодинної праці.

Хтось звернувся до мене і запитав, оскільки я говорив прорабу, що належу до категорії з „ученої часті“, чи не міг би я щось росповісти, чи цікаву якусь пригодницьку повість, чи „роман“, як це звичайно говорять, роблячи наголос на першому, а не останньому складі цього слова.

Для мене це не було новиною, бо в тюрмах, в пересильних камерах я прослухав цілі томи пригодницьких повістей і цілих романів, що їх майже текстуально розповідали в камерах переважно „урки“. Саме ця категорія дуже любила цей рід розповідного мистецтва і з захопленням слухала оповідача хоч цілу ніч. Кілька голосів ще почулося, щоб я починав.

Я розводив руками, думав. Жадного такого цікавого „роману“ я не знав, але щось треба було розповісти. Евріка! І я, несподівано для самого себе, почав розповідати про країну „сходячого сонця“—Японію. що я читав про цю для нас екзотичну країну, пригадав багато її леґенд—леґенду про 47 самураїв, леґенду про творення острова, про свято вишні, про звичаї, вірування, побут і характер тубільців японських островів.

Поволі оповідаючи, я сам захопився власним оповіданням. Я вишукував найориґінальніші образи, порівняння, я дав волю гіперболі і метафорі, я обвіяв все серпанком туманної таємничости, а розповідаючи про гейш, про вулиці Йосоварі і Кабе, про таємничні забобони японців, я намагався все це подати найориґінальнішим і найцікавішим способом.

Я говорив щонайменше дві години, і цілий барак мене слухав. Я бачив, що до бараку входили якісь „гості“ і теж тихенько сідали і слухали.

Коли я кінчив, всі захоплено дякували мені, особливо гості „малолєтки“, що віднині для них я став найученішим мужем. Один з них підійшов до мене і сказав, що мені треба щось „дрюкнути“—дати хабара прорабові, і він не надішле мене на „ташкатурку“, а дасть якусь „блатну роботу“.

В очах бараку я моментально виріс на цілу голову.

Вже коли я ліг, до мене підійшов бригадир і теж радив дати хабара прорабові, бо він обіцяв бригадирові, що надішле мене на „Ташкатурку“.

—Але, що я йому дам, що?—

—Як що? А твоє пальто, однаково його в тебе як не сьогодні, так завтра вкрадуть. Аджеж раз вже вкрали і тільки випадково не встигли винести.

Це була добра рада. Коли я вранці вийшов з бригадою на працю, мій бригадир, зустрівши прораба, запитав його, чи не потребує він доброго пальта з смушковим коміром, бо, мовляв, я дуже хотів би його продати саме йому, прорабові. Прораб глянув на мене, я на нього, і він кинув:

—Ладно, увечері,—і пішов геть.

Я з бригадиром пішов до бригади, і вже ніхто на мене не кричав і не лаяв, і я мирно сидів під баланами, чи щось допомагав, де і як міг. Так кінчився мій дев'ятий день, а другий день життя в таборі вже „по блату“.

На ранок я був направлений, як „возчик“, в розпорядження нарядчика гужового транспорту. Віднині я возчик, віднині я на найлегшій „блатній“ праці.

Пальто зробило певний вплив.

Я з радістю йшов до великої стайні, куди збиралися возчики. Нарядчик, молодий хлопчина, колишній комсомолец і, як виявилося пізніше, студент першого курсу викинутий з інституту і засуджений терміном на три роки за хуліганство, ебклавши всіх возчиків всеобіймаючим матом, кожного направив на його ділянку роботи.

Одного з возчиків він тут же, немилосердно одчухравши батогом, прогнав з саней, обіцяв загнати його на „Ташкатурку“, наказав мені сідати до тих саней і, додавши одного молодика, наказав їхати до овочевої бази возити картоплю.

Поїхали. Виявилося, що цей „блат“ був важкенький, бо я не міг ані носити, ані піддавати великих лантухів з картоплею, і мене, „діда, що з нього порохня сипле-ться“, лаяли ті молодиці і „девочки“, що працювали у склепі. Я мовчав і від деякого часу явно спекулював своєю бородою, що, при виснаженні мого цілого організму, цілком з мене робила діда. Я це загальне непорозуміння тепер рішуче підтримував і використовував його.

Але трагедія наступила другого дня. Я не вмів за-

прягати коня в сани російським звичаєм з дугою. Я виріс на кубанських степах, де ніхто не їздив з дугою, і коли я змалку вмів запрягати двоє, троє чи навіть четверо коней, то одного з дугою я не вмів, а крім того не мав сили стягнути і зав'язати ту чортову супоню.

Це моє невміння виявилося вже на другий день. Те, що я вислухав від нарядчика, було нечуваним досі мені. Він тільки не бив мене, повчаючи як запрягати коня з дугою, і обіцяв безапеляційно прогнати. Я мовчав.

Наступного дня було те саме. Ще наступного хтось з возчиків мені коня запріг, а нарядчик лаяв мене, але не проганяв. Чому, я не знаю, але щоразу паплюжив мене останніми словами.

Часто інші возчики, якісь білоруси чи москалі, приходили мені на допомогу, зав'язували ту прокляту супоню, видпихаючи мене від коня і кидаючи в мій бік.

—Тоже мені возчик, всяка свиня лізе блатувати.

Я стояв, похнюпивши голову, і слухав ці терпкі слова. Я не тільки не міг запрягати, а й не міг дати раду з тим конем і тою роботою, що мені її треба зробити. І ніби на моє щастя знаходилися люди, що приходили „старику" на допомогу. Цей „блат" мені ставав гіршим за життя без „блату", і ладен вже там був просити на „Ташкатурку".

Але одного ранку раптом все змінилося. Я навіть не сподівався, що слава про мене, як про „ученого мужа" вийшла далеко за стіни нашого, де я жив, бараку і, нарешті, дійшла до самого грізного нарядчика гужового транспорту.

Тут вже мене врятувала наука, це було перший і мабуть останній раз в моєму житті, бо наука завсіди мені, крім неприємностей і невигод, нічого не давала.

Коли я з'явився перед очі нарядчика, він, ніби не звернувши на мене уваги, кинув у мій бік:

—Сьогодні нікуди не поїдеш!

Мене ніби приголомшило, але я заховував спокій, бо вже мені було однаково.

Коли всі возчики поїхали, вислухавши напутственні мати, я стояв під стайнею і думав про „Ташкатурку".

Але тим часом нарядчик покликав мене до своєї „кабінки" — (кімната, що правила і за канцелярію і за житло). Я прийшов. Він зачинив двері, подивився, чи нікого немає близько, і почав просити у мене пробачення за всі кривди мені заподіяні, він ніколи не сподівав-

ся, що я інтеліґентна людина та ще й не абиякої інтеліґентности. Адже ж він, нарядчик, теж у минулому студент, і він з великою пошаною ставився завсіди до своїх професорів.

Він вважав мене за звичайну куркульську морду, отих диких куркульських селян, що їх треба тільки конче лаяти і бити, бо тільки тоді від них можна мати користь.

Нарешті, він мене попросив сідати і бути йому за помічника і співбесідника на „інтеліґентні" теми. Я слухав цього урбанізованого збольшевизованого юнака —хулігана і не знав, чи мені радіти зі всього того, чи мені плюнути на цього мерзотника. Але в перспективі була „Ташкатурка", і я вирішив пристати на його пропозицію. Він був задоволений. Він грубо гукнув „дневального" — джуру, що йому послуговував, і наказав негайно давати сніданок. Дневальний, літ сімдесяти старичок, по-лакейському за хвилину приніс котлети з кінського м'яса з картоплею. Ми дуже добре поснідали, випили ще кип'ятку з цукром і я почав йому переписувати якісь папери. Але праці тої було, як кіт наплакав, ми мирно сиділи і говорили на „інтеліґентні" теми. У мене під час цих розмов з'явилась думка, чи не зумію я навернути цього хулігана до людяного поводження з отими „дикими селянами", що їх треба тільки „бити".

Але наступні дні мого абсолютно „блатного" життя, коли я нічого не робив, а лиш провадив „душеспасительні" бесіди з цим бандитом, мені показали, що це тип скінчений, що він ніколи не може зрозуміти, хто справжній ворог і кого треба бити. Це був специфічний витвір так званої золотої комуністичної молоді, жертва спекулятивного, антинароднього виховання.

А проте, хоч я йому щораз говорив дуже прикрі речі, він мені не заперечував, бо йому було приємно, що він такий великий чоловік, що з ним розмовляє як з рівним „учений муж" хоч ні одної з моїх порад він не виконав. Він лишився тим, чим був.

ІЗОЛЯТОР

Не знаю, скільки б це життя по „блату" продовжувалось, але одного ранку дуже схвильований до бараку вскочив комендант табору з одним з конвоїрів і

вигукнув моє прізвище. Коли я відгукнувся, то помітив, як він дихнув з полегшенням і на його і конвоїра обличчях промайнула тінь радости. Тоді вже підійшов до мене конвоїр і наказав негайно взяти всі мої речі, бо ми маємо їхати. За п'ять хвилин перед бараком стояли вже сани, там сидів ще один конвоїр, я сів до саней і в супроводі двох конвоїрів поїхав.

— Ізолятором дідові пахне,— хтось кинув фразу, коли я сідав до саней. Я теж був переконаний, що мене везуть не до „Ташкатурки", а напевне до якогось спецізолятора.

— От тобі, думав я собі, і воля в концтаборах!

Ми їхали дуже поволі, бо замучена коняка аж ніяк не хотіла бігти, а тільки йшла розміреним кроком, знаючи, що більше положеної їй пайки не дадуть, а до немилосердного періщення батогом вона вже звикла.

— Но-о, чорт,—кричали конвоїри вже помагаючи візникові, але „чорт" і далі йшов і навіть не пробував бігти. Мені було байдуже, я сидів і дивився навкруги. Бідна, засніжена Карелія. Чорніють розкидані села, малі, чорні, брудні серед цієї мертвенної сніжної білизни.

Височать кучугури штабелів виготовленого в'язнями дерева, височать дозорні вежі, дріт, собаки, обшарпані в'язні, як з хреста зняті спец і трудпоселенці, всеобіймаючий блат і кат, і кожний квадратовий метр цієї болотяної землі з каменем — свідок трагедії і упослідження людської гідности.

Сумно і байдуже було на душі моїй і я почував себе таким одиноким і всіма покинутим серед цієї пустелі жаху, що мене щодалі, то більше охоплювало бажання не боротися за життя, а поступово складати зброю і вмирати.

Нарешті ми приїхали. Перед ворітьми табору наші сани зупинила сторожа. Один з конвоїрів пішов у будинок, що був поруч з вахтою ліворуч. За хвилину покликали і мене до того будинку. Я зайшов в супроводі конвоя.

За столом сидів тип, добре мені знайомий. Він хотів, очевидно, переконатися, чи справді той кого привезли, саме йому потрібний, і дав мені кілька питань. Я відповів, і він наказав конвоїрам вести мене до ізолятора, що був тут же поруч.

Мене привели, здали комендантові, і я спокійно поліз на другі нари теплої камери, куди мене запровадили. Я був один. Щоправда, крім мене було дуже ба-

гато блощиць, але я вже на них не звертав уваги. Я зрозумів, що це є атрибут всякого приміщення, де є дух ГПУ. Чому я в тому ізоляторі пробув п'ять діб, я не знаю. Думаю, що „для порядку". Але через п'ять діб мене привели до тих самих воріт, впустили до табору і сказали йти до великого двоповерхового бараку.

Туди я й прийшов. Йдучи до бараку кинув оком на табір. Цей табір не видавався мені звичайним, бо зразу кинулося в вічі аж надто багато веж, великі електричні лямпи навколо, прожектори на вежах, кілька рядів колючого дроту і метрів за 5 від дроту написи: „Запретная зона".

Так воно й було, це був „Морсплав" — спецтабір для тих, що мали бути надіслані до Соловецьких островів.

Коли я прийшов до бараку, на першому поверсі мене запитали, хто я і який фах я мав на волі. Я сказав.

— Друга рота, — була відповідь, і мені сказали піднятись на другий поверх.

Я зустрів у цій другій роті переважно інтеліґентний склад в'язнів. 80% становили українці, далі йшли кавказці і середньоазійські інтеліґенти і, нарешті, білоруські.

Коло тисячі осіб, що вміщав цей барак, становили інтеліґенти з так званих інонаціоналів. Росіян майже не було, за винятком кількох священиків, артистів і професорів дуже правого, так би мовити, крила. Це були переважно уламки, розбиті революцією, що ще де-не-де сиділи, притулившись до учених, чи мистецтвознавчих, чи релігійних середовищ.

Натомість інонаціонали, і то всі без різниці, становили групу переважно вже радянської інтеліґенції з великим відсотком колишніх членів КП(б)У, чи інших зліквідованих большевиками соціялістичних партій. Але переважали безпартійні спеціялісти, знову таки антибольшевицькі демократично настроєні елементи, що тягнули лямку диктатури ГПУ на волі і щодня чекали арешту, не бачачи іншого виходу.

Тут вже я зустрів багато знайомих і незнайомих, що мене знали, і я ніби відразу поздоровішав. Сміялись, співали, згадували.

Табір був ізолятором, і нікого з в'язнів за зону, навіть під конвоєм, на працю не водили. В самому таборі були майстерні, що виробляли рами для вікон і музи-

кальні інструменти: гітари, балалайки і т. д. Всього, але цього я вже не сподівався.

Передусім мої колеґи мусіли для мене знайти найбільш підходящу працю. І знайшли. В майстерні музикальних інструментів, оскільки я „не швець і в дуду не ігрець“, мені була приділена така операція: я мусів вертіти дірки в ґрифах інструментів, куди вкладався механізм для натягання струн. Праця була легка і, навіть при моїй абсолютній нездатності і неумілості, я з нею цілком справлявся.

Барак був спокійний, в ньому щодня мили підлогу, печі були цегляні і не дуже диміли, навіть ніби блощиць було менше, дневальні уважні, бригадири справедливі. Словом не барак, а академія наук.

Від рання до вечера всі були на праці, а ввечорі сиділи гуртами, розмовляли, ба навіть під орудою білоруського етнографа, завзятого аматора співів, - співали українських і білоруських пісень.

Всі діставали за роботу не менш 600 грамів хліба і баланду. Ставлення з боку начальства було коректне. Все це нагадувало більше обстановку в слідчій тюрмі ніж в концтаборі.

Але всі інтеліґенти працювали, привчалися до нових фахів. Начальник табору, а особливо комендант „дядя Ваня“, симпатичний, вічно на підпитку, колишній червоногвардієць з двома орденами, напівв'язень, напіввільний, — був дуже вдоволений нашим інтеліґентним бараком. Другий барак, невеличкий і ветхий, посідали так звані „христосики“, що про них мова буде трохи далі і, нарешті, в третьому жила так звана таборова обслуга, себто невеличка зграя злодіїв з так званих „соціяльно-близьких“. Це були робітники склепів, кухні і т. д. За зоною ізолятора—будинок III-ої частини і приміщення для людей і собак озброєної військової охорони ГПУ, приділеної до табору. Канцелярія табору була поруч з бараком для „лагобелуги.“ Там, здається, я за цілий час не мав чести побувати.

Саме десь у березні 1934 року в цьому таборі я дістав першого листа від дружини і трохи пізніше посилку, де крім їжі були так само і справжні папіроси. Це були дні, коли я приходив до висновку, що я безперечно перешагну через всі трагедії й печалі, лишусь живим і повернусь колись з того полунощного краю.

Увечорі, повечерявши, ми цілим гуртом сідали, сивий Олександер Іванович Навроцький діставав надіслані

мені папіроси, бо він відібрав їх від мене, щоб я за один день їх не розтринькав, і солідно, кожного з нашої компанії припрошував „запалити цигарки, які тільки сам цар курив“. Всі, пригадавши добрі манери до такого випадку властиві, виголошували з помпою ґречності і всі разом запалювали.

Це були прекрасні хвилини. Але скоро цигарки кінчилися. Майстерню музикальних інструментів зачинили, мене ж примусили стругати бруски для віконних рам. О, це було не те, що вертіти дірочки в тендітних інструментах, призначених для ушляхетнення робітничо-селянських душ, які ніяк не хотіли зрозуміти, що працювати задарма, жити в свинюшниках, ходити в лаптях — це конче потрібне для побудови соціялістичної держави.

Але що мав робити, мусив. І таки вирішив за всяку ціну надолужити всі сили, навчитись стругати і таки виконувати норму. Три дні я з усією сумлінністю дуже старанно вчився, намагався не дуже собі і товаришам докучати і таки працювати, бути ні від кого незалежним і нікому не зобов'язаним. Дарма. За три дні я виконав одноденну норму на 46%. Це був скандал, про який мені, лиш потихеньку, сказав Олександр Іванович Навроцький, що був начальником цього цеху.

— Ні, таки ти ні швець, ні музикант, ні тесля, бути тобі піднощиком матеріялів. —

Так і було. Вже наступного дня я тягав досить важкенькі дрючки до тих, що їх стругали. Я піднощик брусків для цілої бригади „нацменів“.

Хоч 70% тих, що сидять в концтаборах Совєтського Союзу, люди іншої від росіян національности, нацменами називають там лиш представників кавказьких і середньоазійських народів.

Моїм попередником, піднощиком в цій бригаді нацменів, був милий полковник Яшвілі, що повернувся з еміґрації до Грузії і замість пламенної Колхіди, що до неї серце його прип'яла любов до рідного краю, він спокутував в цій північній пустелі.

Коли мене Навроцький відрекомендував бригаді, нацмени не виявили при цьому жадної радости, навпаки, я виразно почув слова невдоволення.

— Руськи сабаки, — почув я за своєю спиною,

Я обернувся і побачив, що це казав один осетин з південної Осетії. Я промовчав. Але це був для мене знак.

До моєї бригади належали: грузини, вірмени, ка-

бардинці, карачаєвці, адигейці, північні і південні осетини, казаньські і кримські татари, тюркмени, таджики, узбеки.

Дехто з них майже не говорив по-російськи, інші говорили, ламаною мовою, і тільки надволзькі татари. вірмени і грузини говорили звичайним для них акцентом,

Передусім я мусив вияснити бригаді, що я не руський, що для мене руські такі самі приятелі, як і для них. Що я, як і всі українці, як і всі вони, і є тут тому, що не хочемо мати над собою жадних руських. Коли мої позиції швидко зрозуміли грузини, вірмени чи татари, не так легко повірили мені всі інші.

Згодом всі повірили. Повірили не на словах, бо ж я вже починав розуміти механіку виробничої практики в концтаборах ГПУ і тут вперше вирішив зреалізувати свої знання.

Підносщик не тільки підносить, але й відносить готову продукцію, приймаючи її від кожного в'язня.

Норма була висока, треба було виструґати 75 метрів за зміну, інструмент як правило був нікудишній, а про механізацію не було й думки.

Я вирішую за всяку ціну мою бригаду поставити на ноги. І, не кажучи нікому ні слова, здаючи продукцію, починаю в склепі одурювати тих, що приймають.

Там я на кожній партії намагався здати більше, чим справді здавав, і так жонглював моїми брусками, що з рештою в наслідок моїх комбінацій щодня мав „туфтових" щонайменше п'ять норм. Маючи ці п'ять норм, я весь заробіток записував тим, хто найбільше відставав і, таким чином, приходив з найістотнішою в тих умовах допомогою.

Протягом тижня кожний з приналежних до бригади не тільки це відчув, але й ясно зрозумів. Зрозумів це і той осетин, що вважав мене „руським собакою". Вже наступного тижня ціла бригада була зі мною, я був таким самим братом нацменом.

Мій авторитет в очах всіх цих заляканих, вічно обдурюваних і упосліджуваних російськими імперіялістами, людей виріс, і найтемніші нацмени почали точно різнити руських і українців.

Одного разу я навмисне запросив зайти під час роботи до бригади полковника Яшвілі, що, зрікшись підносщицтва, посів посаду сторожа склепу готових віконних рам. Коли ми з полковником появились на порозі май-

стерні, ціла бригада вітала нас гучними оплесками й Салям Алейку і дякувала Яшвілі, що він на своє місце дав достойного заступника.

Вже через місяць ціла бригада вимагала, щоб мене, хоч я тільки піднощик, а не той, що струже, записали на червону дошку ударників. І записали, хоча і зрікався.

Згодом підійшов до мене високий дідуган карачаєвець, хитрий і в минулому багатющий чоловік, і ламаною мовою з'ясовував мені, що я не смію зрікатися. Що всі вони розуміють, що всі ті чорні й червоні дошки розраховані на дурнів, але не має чого з того робити історію, хай ті ідіоти думають, що ми дурні. У нас виходу не має. Обставлені кулеметами ми нічого не зробимо. Помагаймо один одному, мусимо вижити, а колись поквитаємося. Та й квит же, й квит же їм гадам виставимо, — сказав карачаєвець і оглянувся.

А це ти Ахмет? — Коло нас стояв Ахмет молодий, красивий кабардинець.

— Ти чув, що я тут говорив?

— Так, батьку, чув. Ти, батьку, говорив істину, правду. Я теж вірю, що ми ще рахунки з ними зведемо. Дайте тільки мені знову оті гори наші, дайте мені тільки мого красуна „Казбека" і я поведу за собою пів Кабарди, — говорив замріяно юнак і його очі горіли гнівом.

Ми потиснули один одному руки й розійшлись.

Так, в журбі, праці, надіях і ненависті минали дні.

Новина. Сьогодні перший пароплав знявся з якоря. Почалась навігація.

Облягала душу тривога. Тут тяжко. Що ж далі. Далі острови смерти.

Ходили фантастичні припущення, так звані таборові параші. Всі боялись Соловецьких островів. Але це була найпевніша перспектива. „Дядя Ваня" всіх потішав.

— Не бійтеся, братці, — трохи гикаючи говорив він, добре підпивши, — „Сибирь, ведь, тоже русская земля", а Соловки... та це ж найсимпатичніший куточок цієї замизганої Карелії.

Наказ. Всі покинули працю й висипали з майстерень.

На сім годин ранку мусять всі бути готові до етапу.

Ніхто не повернувся до майстерень, і, коли наказали адміністрації, до піднощиків включно, прибрати майстерні, було цікаво дивитись, як цілий виробничий процес було перервано. Перервано нагло, і як відчулося з тих покинутих чи навіть закинутих інструментів, ненависних і обтяжуючих, як відчувся саме в цілій тій об-

становці рабовласницький дух цілого підприємства.

Все було кинуто так, ніби стався землетрус. Кинуто без інтересу, кинуто з прокльоном і ненавистю.

О 5-ій вечора всі помітили велику метушню за зоною, многократно посилену охорону, збільшено собак, а в середині табору так сам створено пости на лінії забороненої зони.

— Готують нам приємну подорож, — говорили в'язні.

— На курорт їдемо, на курорт, таку їм маму.

Ціла ніч пройшла в розмовах. Майже ніхто не лягав. А о сьомій всі з торбами, чи вже лиш з пайкою хліба, стояли вишикувані на подвір'ї. Начальство метушилось, бігало, кричало і обкладало всіх многоповерховими матами.

До табору ввійшла добре озброєна залога.

— Крок праворуч, крок ліворуч — стріляю без попередження.

— Етап, кроком руш!

І, похитуючи торбами, пішли до порту. Біля порту шпалери озброєної охорони від воріт до драбинки пароплава, що вела до трюму.

Поодинці, спускались до трюму й кожний сідав, де хотів.

Трюм був з під вугілля, і відразу знялася вугільна курява. За кілька хвилин вже всі виглядали шахтарями, і в напівтемному трюмі тільки виблискували зуби.

Ще кілька хвилин і трюм повен. Чуються крики:

— Немає куди. Нема чим дихати.—

— Не розмовляти!—

М'яко, майже по—дружньому каже вартовий і поверте з драбинки дуло ручного кулемета на середину трюму.

— Бачиш який симпатичний гад, це вже мабуть соловецький.—

— Ще одно слово—стріляю.—

— Ти стріляй трах-трах Татьяна—Бах.—Тир-тир-тир. І кулеметна черга міцно засіла в піддашшя трюму. Над трюмом з'явився начальник охорони.

— Попереджую востаннє всіх—ні звука з рота. Наказую вам (до вартового над драбинкою) стріляти без попередження.

Стало тихо як в могилі.

Це вже Соловки не 1929 року—ні, це нові, урбанізовані, з новими методами, з новими людьми й з новими манерами.

СОЛОВЕЦЬКИЙ МАНАСТИР

В Соловецькій пісні, журливій і многозначущій, розповідається про те, як що-року з весняними вітрами чекають соловчани невільників—гостей. Очікують нових товаришів, що їх найкращі надії вже розвіяли біломорські вітри, і вони їдуть на ці острови проклять, щоб ще збільшити безхресні могили, ніким неоплакані і неоспівані соловейком. І вітри біломорські повіють, і шторми морські відгукнуться їм, і на гребні хвиль морських стануть страшні, невмолимі дракони—пильна сторожа, що ні в погоду, ані в горобину ніч не засне, все пильнує нещасних невільників соловецьких, щоб закрити сонце від них, щоб вбити їх. І щороку з весняними вітрами вони пливут, ті жертви приречені, і їх прокльони і журба підносяться до неба. І буде час—кінчалася пісня —загримить грім узимку, розколються крижані гори, розтане сніг, і соловецькі вихрі загудуть, повіють з блиском, з громовицею на південь і від моря й до моря пронесуть предсмертний соловецький клич свободи.

Пароплав зупинився. Подав останній гудок і мотор виключив. Бухта „Благополучія",—поставив хрестик вартовий корабля.

— По одному вихаді,! —

І знову шпалєри з озброєної охорони від корабля до майдану біля порту, заздалегідь прикрашеного кількома вартовими з рушницями.

— Іваненко!—

— Єсть,—

— Ім'я, отчество?—

— Петро Трохимович.—

— Прахаді,—

І так всі, перша тисяча.

Праворуч, зовсім близко, похмуро й підозріло насупившись, стяв Соловецький Кремль, втілення грубої сили, безпросвітньої темряви, начотництва і ортодоксії.

Кремль пригнічував всіх. Як велетенський саркофаг, складений з циклопічного каміння, він розчавлював все живе навколо. Він виглядав таємничо мстивий, несправедливий, різкий і прямокутний. Симетрія, мистецтво, єстетика—богохульство. Твердість, розрахунок на вічність, сила, міць і слава тільки нашому богу. Нашому, навіть не московському, тільки соловецькому, бо тільки тут справжній бог і справжня сила і тому „разумєйте язици і покоряйтєся". Таке було перше враження.

Пізніше, як вже я став соловчанином, а ще пізніше, як став на порі старого соловчанина, я не раз і не два обходив цю потвору будівельного мистецтва навколо, тисячи раз проміряв всі шляхи—доріжки Кремля в середині, але це перше враження лишилось майже без змін.

Часто я вилазив на стріху згорілого Успенського собору в Кремлі і дивився далеко навколо, оглядав майже цілий острів і в моїй уяві встали тіні тих конквістадорів з хрестами, що в ті темні часи татарського лихоліття посувалися все далі й далі на північ.

Північні руси, непокірні новгородці, що неодноразово намагалися позбутися зверхности Києва, по татарській навалі легко зітхнули, опинившись лиш в номінальній залежності від татар.

Виростало місто, кріпла держава Великого Новгороду—купецького, розбишацького, авантурницького.

Новгород колонізує ціле Біломор'я, але зі сходу йде друга хвиля, ще суворіших і неперебірчивих в засобах московитів, що підлістю й жорстокістю, низькопоклонством перед татарською ордою, здобувають собі мандат на всі землі від Дніпра по Урал і Біле Море. Соловецькі острови давно обжиті, давно обсаджені фінами. Кожне з 400 озер, розкинених на острові, кожна річка, тоня, урочище, найменший островок чи затока, своїм коренем, або цілком носять фінські назви. І колись ці острови були перлиною в скарбниці фінської економіки.

Та все змінилося. Не стало сили і поступово тонями й урочищами, островами й озерами оволоділи чужинці. Спочатку тільки як розбишаки—відчайголови. Далі промисловці й розбишаки, а ще далі—суворі конквістадори з хрестами.

Так прийшов до Біломор'я святий Зосима, пізніше його сподвижник святий Саватій, щоб покласти підмурок цій твердині благочестія і канчука.

Он там, ген—ген Саватієве, там він вперше собі землянку збудував, щоб в молитві й пості провести земне життя.

А он там, туди до Сєкірної гори, жив святий Зосима—родоначальник і охоронець бджіл. В молитві жив Зосима і кликав собі до помочі інших трудівників з хрестами.

І не довелося основоположникам довго чекати, бо вже аж занадто важливі були ці острови як для госпо-

діна Великого Новгорода, так і його суперниці Москви. На Соловки посунули фантасти і фанатики, шукачі щастя й гнані недолею крутих порядків, і швидко навколо святого Зосими й його талановитого наступника Саватія створилось братство, що поклало на вічні часи — забрати від „чухонців“ Соловецький Архіпелаг.

І вдарило брацтво соловецьке чолом господіну Великому Новгороду,—і Марфа Посадниця, майже самодержавний імператор Новгородський, „пожаловала“ Фінські острови і все надмор'я, з усіма тонями, островами, урочищами, селами і деревнями, чухонцями і людьми православними в вічне користування і володіння манастиря Соловецького, щоб віра православна як крін процвітала.

Окупація і приєднання до Москви Новгороду нічого не змінило, крім настоятеля в Соловецькій обителі, але від того значіння Соловецького Архипелага ще виросло.

Іван Грозний не тільки підтверджує всі раніше дані привілеї, а ще й вимагає розбудувати острови і цілком перебудувати Кремль, щоб перетворити його на справді непорушну твердиню московського царства супроти латинян.

Ієромонах Трифон, суворий в пості і молитві, безжалісний „акі вепр“ в битвах, пропонує свій великий „чертеж“ перебудови манастиря й побудови Кремлівських стін з могутніми баштами, страшними льохами.

І будувати його треба, писав в „чертежі“ зодчий, „з каменю подножного“, не палити цегли, а лиш ті місця, де тяжко буде припасувати дикий камінь — прогалини закладати цеглою і розчином з землі єгипетської злютовувати.

Ігуменові манастиря Соловецького було надано право всіх чухонців, і чорних, і посадських, і всякого іншого чину людей зі всього Біломор'я збирати і до роботи ставити.

А оскільки потрібного лісу, доброго кедру, на Соловках не було, готували його в Архангельську, Холмогорах, навіть аж на Уралі, і доставляли на острови. Цеглу палили на самому острові, а дикого каменю вистачало поруч.

Відповідно великого „чертежа“ ієромонаха Трифона, навколо стіни східньої мусив бути великий вал з прокою понад стіною, а навколо північної, там, де мочка

та трохи торфу, мусило стати озеро, а так багато в тих місцях дикого каменю,—то на будівництво.

Дванадцять літ, від 1584 до 1596, будувалася велетенська, похмура і неприступна кремлівська стіна і було викопане коло північної сторони озеро на двадцять гектар, а коло східньої—великий вал, насипаний і семисажневу протоку уряджено.

А озеро те, де „работниє“, чорні люди, і чухонці і „трудники“ з таким трудом і прокльонами викопали, ієромонах Трифон назвав „Святим“, і так воно зветься й по днесь

Сама стіна десять метрів заввишки, вшир два вози легко розминуться, а на кожному розі могутня башта з дикого каменю з амбразурами, бійницями і всілякими фортифікаційними приладами, щоб місцями вар лити, і каменем метати, і стріляти. А в цілій стіні скрізь так само бійниці і засідчі гнізда пороблено.

Були в Кремлі брами явні і таємні, такі брами, що про них знало дуже мало людей, а підземні ходи—лябіринти могли бути використані тільки тими, хто мав в руках до них „чертеж“.

Як будову було викінчено і Ігумен з братією просив Царя прибути й оглянути непорушну твердиню царства, надіслав цар на Соловки своїх стольників і одного шпигуна, щоб він досконало дізнався, чи не замишляють солозчани, вибудувавши твердиню, про яку крамолу.

І хоч царські люди привели з Соловків цареві подарунків на многих санях, а шпигун добрі вісті, цар, ще раз підтверджуючи права і привілеї манастиреві, постійно тримав в манастирі „нєкіїх“ монахів, що пильно прислухалися і придивлялися, чи немає між ченцями і старшою братією якої шатості чи крамоли.

Надалі ж, щоб уникнути всяких несподіванок, ігумени і старші монастиря затверджувалися тільки патріярхом московським, що старанно виконував накази цяря. І не було шатості і крамоли між ченцями аж до приходу на трон царський Петра 1—го.

А як наважився Петро Перший старину рухати й старопечатні книги забороняти, твердиня ортодоксії на царський указ—сказала, ні!

Ігумени і братія сказали, що живот покладуть, а бісовській єресі латинській, що її набрався цар за морем, не підкоряться і патріарха не послухають, і його „увєщательну“ грамоту всенародно спалили, яко над-

хненну дияволом. Кинули клич ченці, і посунув народ. Всі хто терпів від „похомутного“, від здирства служилих людей й розбою, а хто й ради вірности двуперсному хрещенню, всі йшли під опіку ченців соловецьких і клялись на святому хресті і євангелії боротися з антихристом Петром.

Десять літ тяглася війна. Щовесни виряджав Петро експедицію на Соловки, а опанувати твердиню не міг, аж доки один з ченців—зрадників не відімкнув і не вказав таємних воріт, через які царські стрільці під командою Мещерякова ввірвалися цілком несподівано і всіх ченців з ігуменом і старшою братією до єдиного вирубали, вистріляли. В найтемніших закутинах вишукували стрільці оборонців манастиря, вишукували і тут же в Кремлі вішали.

Наставивши дозорчого з „трудників“, ограбувавши манастир, Мещеряков зі славою подався з докладом до царя.

Цар обіцяв всіляку ласку Мещерякову, підвищив його в чині. Але пізніше, довідавшись, що Мещеряков тільки половину пограбованих цінностей віддав в царську казну, а половину вкрав, наказав Мещерякова „нещадно бити плєтьмі, питати на дибі“ доти, доки не признається, де сховав цінності, і, як цінності будуть знайдені, — негайно повісити і не знімати три дні, „даби знал скудельний, як велікому государю опору чиніть“.

Мещерякова повісили, і порядок в Кремлі і на Соловецьких островах запровадили.

Старопечатні книги відмінили і вивезли, а ігумена і братію набрали з прихильників царя, і царську стрілецьку залогу в манастирі посадили. Від того часу триперстним хрестом хрестилися, а тих, що пробували „опору чинити“ — єретиків, розкольників, двуперстників, прихильників старопечатних книг, сотнями пакували в льохи підсоборні, в переходи і камінні мішки соловецьких башт.

У Головленківській, Сєверній і Прядільній баштах сиділи затяті розкольники, що триперстного хрещення знати не хотіли. І садовлено їх в „келії молчательниє, на цепь і велєно їм давать єдин хлєб і воду“. Сиділи роками, десятками літ, доки не каялися, чи без покаяння з кайданами на ногах ще й за шию приковані ланцюгом—вмирали.

Так просидів 40 літ вор Гришка, донський козак, що „хулітельниє, поносниє слова на новопечатаниє кні-

гі і на царя і патріарха возлагал“, і там же в Головленківській башті, „аки пес“, не прийнявши святого причастія і „блевотіною аспидською непорочниє глаза отца ігумена осквернівші“, помер, і його, вора Гришки, „диявольський“ труп ченці відвезли на каргу—звану „Нерпічью“, що недалеко від островка Малі Зайчики, для розтерзанія дикою птицею, „аки падаль нечестівую“ кинули.

В „Прядільной“ 27 літ просидів якийсь міщанин Межерич з Стародуба, що в Трубчевське мав торговельний промисел. Він „злакознение плевели аріянства“ намагався посіяти, і був схоплений царськими стрільцями і на Соловки привезений, також і на Соловках пробував ще „прелестние пісьма“ писати, за що й був посаджений в „келію молчательную“ і так само на ланцюгу без покаянія помер.

Так само в башті „Сєвєрній“ по десятирічнім сидінню 1731 року загинув з „покаянієм і причастієм святих тайн украіно-слободських полков расстрига — поп Філімон с слободки Користовкі“ за те, що не захотів прийняти церковні книги, що надійшли з Москви, а волів користуватися „малороссійскія, кіевскія печаті кнігамі“. При тому не тільки не хотів прийняти тих книг церковних, виданих спеціяльно „даби нікакой не било разніци между пісьмом малороссійскім і велікороссійскім“, а ще й до того всього перед всім народом і капітаном Спешньовим і іншими царськими людьми „злоябеднимі непотребнимі словесамі московскія печаті кнігі хуліл і на государя хулу возлагал“.

І за те було того малоросійського слободсько-українського попа Філімона розстрижено і „до конца живота“ в Соловецьку обитель в келію „молчательную“ запроторено.

Це була вже крамола далеко страшніша як розкол.

Сиділи в тих казематах поодинокі учасники повстань Разіна, Булавіна, Пугачова, сиділи різні „бєглиє“ попи-розстриги, сидів якийсь Теофан нащадок „ілірічеського графа“ за „шатость і ізмєну“ государю, що він її вчинив, будучи драгоманом під час якихсь переговорів з австрійським двором. Лиш по два роки витримали тих казематів декабристи Трубецькой і Волконський і вмерли „без покаянія“.

З 1775 по 1801 рік в казематі під Успенським собо-

ром просидів останній кошовий Січі Запорізької Петро Кальнишевський.

Ще в дорозі на Соловки, як тільки українець зупиняється за Петрозаводськом, звідки вже є перспектива, порівнюючи легко, опинитись на Соловках, як тільки заходить мова про Соловки, неминуче виринає згадка про те, що на Соловках помер — і поховано там його в Кремлі — Останній Кошовий Січі Запорізької.

І незалежно від того, чи той українець інтеліґент чи селянин, робітник чи службовець, — він, коли судила йому доля опинитися на цьому острові, передусім намагався вклонитися прахові того, що колись був на сторожі вольностей запорізьких, на сторожі української незалежности.

Я, як і ті всі, що були переді мною, і ті, що прийшли після мене, передусім, як переступив північну браму Соловецького Кремля, запитав, де могила Кошового. Могилу Кальнишевського знали не тільки українці, а й чужинці, і мені місце упокоєння Кошового показав якийсь росіянин, колишній місіонер Святійшого Синоду на Кавказі.

Там, де могутнє перекриття єднає Успенський Собор з північною стіною Кремля, що виглядає на могутню тунель, через яку можуть проїздити і розминутися пара великих авт, попід стіною цієї тунелі поховано найвидатніших жертводавців, царських слуг, тайних коханок спроваджених на Соловки царями, наймиліших ігуменам сестер „во Христе“ і різних цивільних осіб, що прислужилися Соловецькому манастиреві.

Саме там під стіною, північною стіною Успенського собору, поховано Кошового.

Останні два роки життя, як відомо, він вже був з каземату звільнений, але, не почуваючись на силах, зрікся стодесятилітній запорожець повертатись на Україну. Тут же він подарував манастиреві велике, в золотій оправі, євангеліє і великий срібний напрестольний хрест, прикрашений діямантами, які після революції опинились в Ленінградському Ермітажі, а в 1927 році хрест і євангеліє, в наслідок договору між УСРР і РСФРС про передачу українських цінностей з російських до українських музеїв, потрапили до історичного музею у Харкові, де 1932 року хрест Кальнишевського було вкрадено.

Кальнишевський просидів в казематі під Успенським Собором 26 літ. Я був у тому казематі.

Це камінний мішок—два метри шириною і три довжиною, з дуже вузенькими дверима, в середині яких невеличкі ковані дверцята. Висота його понад два метри, вентиляції жадної крім віконця, чи власне дірки в метровій стіні Успенського собору, через яку нічого не видно, але чути службу Божу, як вона колись відправлялася в Соборі.

Недарма, просидівши 26 літ в тому мішку, на питання імператора Олександра 1-го—чого бажає Кальнишевський, останній сказав, що він просить його імператорську величність наказати побудувати на Соловках нову тюрму і заживо не ховати бідних невільників в тих страшних казематах, в одному з яких йому самому довелось на старості літ просидіти понад чверть віку.

Олександер Благословенний, що в той час був захоплений ідеями французької революції, знайшов прохання Кошового за занадто революційну вимогу. Казамати правили за основні тюремні приміщення ще сто літ, і використовувати їх як в'язничні заклади було заборонено тільки після революції 1905 року.

Не домігшись не то що ліквідації, а навіть побудови нової тюрми на Соловках, де б за шию не приковували в'язнів, де б можна було бодай пов'язничному невільникові жити, Петро Кальнишевський на 113 році життя помер.

Я підійшов з місіонером до могили, став на коліна, вклонився до землі. Місіонер теж. Брила чорного мармуру покривала прах Кошового, а на брилі велика чавунна плита і напис:

„Здесь покоится прах раба Божія Петра Кальнишевского, кошевого атамана войска Сечи Запорожской, сосланного в сію обитель по указу Ея Императорского Величества Императрицы Екатерини II-ой на смиреніе. Смирился и почил іюля 26 дня 1803 года".

Всі краєчки брили повідбивані. Я запитав місіонера, що то значить. І він мені сказав, що ще й до революції, як тут був манастир, прочани—українці, а пізніше, за совітських часів, в'язні-українці, як виїздили з Соловецького острова, відбивали кожен собі крихітку з брили, щоб, як пам'ять про сю могилу, везти на Україну, чи туди, куди доля судила з цього острова потрапити.

—Я не буду цього робити,—сказав я місіонерові.

—Чому?—

—Бо я не вірю, що будьколи покину цю обитель.

—Юначе, ви занадто молодий, щоб богохульствувати. Один Бог, його десниця нами керує, і де Богу буде угодно, щоб кістки ви свої склали, там це й станеться. Не гнівіть Бога. Не заломлюйтесь, вірте, що переможете і Бог вам поможе.

Я подякував місіонерові і вже далі пішов сам кремлівським подвір'ям, щоб розглянутися, що ж становить собою ця твердиня благочестія і ортодоксії.

Хоч переступити поріг північної брами Кремля не тяжко, далеко тяжче з тої брами вийти на волю, одначе відразу, скажемо, прямо з пароплава дістатися в Кремль так само неможливо.

Тому кілька слів перед Кремлем.

Викликаючи кожного на прізвище, а той, що його викликають, мусив відповісти ім'я і побатькові, щонайменше трьох годин соловецьким начальством приймався наш новий етап.

Кожний викликаний йшов на майдан, обставлений сторожею, кидав свою торбу і сідав чи лягав. Просидівши цілу добу в трюмі-зпід вугілля, кожен намагався вдихнути свіжого повітря і хоч земля була ще вогка, а проте майдан вкритий травою, після мореплавського голого каменю, здавався найліпшим місцем спочинку.

Змучені і втомлені в'язні сиділи чи лежали, кожний занурившись в себе.

Тільки кільканадцять шибайголов-урок, що так само прибули з нами, розповідали про діла і дні соловецькі кінця 20-х років.

—Це Соловки!. Та хіба це Соловки, це не Соловки, а малина.

—Були, братці, Соловки.

—Етап! Та хіба це етап, колись були етапи!

—От ми, братці, в двадцять дев'ятому році з Морсплава на Соловки йшли етапом. Етап. Три тисячи! Так. І ніяких попереджень, тільки дневальні з дринами.—„Вилітай до останнього", і кожного дрином.

—Братці мої, голови не піднімеш, в чотири години ранку сонних дрингами будили, і вилітай. І за 10 хвилин цілий табір вже був на майдані. Були такі що в кальсонах, брат, вискакували,

—А речі ж, а торби?. — запитує в оповідача якийсь парубок.

—Речі, торби? Ех ти, осмадей, брат, про торби ніхто не думав, і над торбами, як ви зараз, осмадеї,

труситесь, не трусились. Тоді було так—хто де кого згріб там і...

Урки лягли сміхом, інтеліґенти одвернулись.

—Так ото, братці, і вигнали нас, поставили по команді струнко, а ротні й дневальні з дринами, як які генерали, з дринами походжають. Як тільки який з нашого брата рушиться чи ногу попробує переставити, а він тут же його дрином і огріє.

—Ти знаєш, каже, куди ти зараза їдеш? Ти знаєш, що ти повинен розуміти дисціпліну, коли тебе таку заразу женуть на Соловки.

І так, продовжував наш бувалий в бувальцях оповідач,—ми, братці простояли з 4-ої до 10-ої ранку. Чимало з нас тоді знепритомніло, а троє вмерло, доки ми дочекались того курілки.

—Аж чуємо, братці, Курілка. І все завмерло. Щоб муха летіла, то все було б чути. Стоїмо. Ось він іде гроза Попового Острова—Курілка.

Трохи вищесереднього росту, коренастий і виправка військова, рябуватий, обличчя надуте з вічного перепою. В руках у нього здоровенна сукувата палиця. Іде, братці, як який генерал чи Іван Грозний з костуром.

Підійшов. Глянув, а потім як гаркне:

—Здра, заключенниє!—

А ми йому, братці, на все горло: „Здра!“

Бачимо Курілка брови хмурить, відступає назад пару кроків та ще дужче як вперше: „Здра, заключенниє!“

А ми йому скільки сили є грякнемо: „Здра!“

А він, братці, як затупотить, та як учеше старшого дневального з 7-го бараку своїм сукуватим костуром.

— Ти, каже, мать-перемать, чому не навчив людей „здра“ кричать?

Той аж поточився. А потім як крикне — „Дневальні до мене!“.

— І як вихор, братці, дневальні з дринами до його помчали й лавою стали, а ротні нарядчики й інші при нас стоять.

— Ви в армії були?—звертається він до дневальних.

— Так точно, були, — хором відповідають дневальні.

— Царю, престолоотечеству і прочим бля... служили? —

— Так точно, служили, — знову хором.

— А совєтській власті, пролетарському государ-

ству, партії і ГПУ ви служить не хочете? — грізно питає Курілка.

— Хочемо — хором відповідають дневальні.

— Так от вам мій наказ, як через годину оці каери, оці вороги совєтської власти не вмітимуть кричати „здра“, накажу кожному з них вашими ж дринами бити вас доти, доки від вас останеться одне кружало. — Понятно? — гаркнув Курілка.

— Як це він, братці, сказав — з нашої лави почувся сміх. І Курілка, братці, як сказився. Як заверещить, як затупотить, як загилить мата, як ревне: „Смірно!“

А потім, ніби, стишився та й до нас:

— Ану два кроки вперед, весела контрреволюція. І знаєте, братці, трьох з тих, що сміялись, запримітив гад. Підходить до одного, бере за комір і до нього;

— Виходь, герой, веселий соловчанин,—так, братці, другого і третього. А потім до коменданта табору:

— Одведи їх куди треба, я з ними на одинці поговорю.

— І вже, братці, ми тих трьох і не бачили, розстріляв гад. Повів, братці — продовжував оповідач, — комендант тих трьох, і Курілка за ними пішов, а нас дневальні почали вчити „здра“ кричати.

— От, братці, вчили, повік не забуду цієї науки! Що найменше сотню, або й дві з того етапу прибили, декого на смерть, а деякі трохи похиріли, а пізніше загнулися. Аж бачимо знову Курілка йде. І знову зробилось тихо як у колодязі. І знову як і вперше:

— Здра, заключенниє!

— А ми вже йому, гадові, скільки сили:

— Здра! —

А він нам:

— Ви, мать — перемать, мусите кричати так, щоб на Соловках чути було.

— Розумієте, братці, який гад, що б за 65 кілометрів було чути.

А потім знову — Здра!

А ми йому:—Здра!

— А коло мене, братці. матрос з чорноморської фльоти стояв, штани, братці, кльош півметра. Стоїть коло мене як ніч темна, правильний, братці, матрос чорноморської фльоти, краснознаменний. революцію, братці, робив, з самим Леніним і Троцьким за ручку здоровкався. Так цей, братці, матрос стояв як ніч, і ані пари з уст: не кричав „здра“. Мовчав, як риба, братці. Вид-

но, братці, революціонне матроське серце не могло зносити такої ганьби,

— І щоб ви, братці, думали? Гад Курілка зауважив, що він не кричить „здра“.

— І став Курілка, подивився прямо, братці, на матроса, та до нього:

— Три кроки вперед, матросе, з розбитого в тріски корабля.

— І мій, братці, матрос робить три кроки вперед.

— А Курілка підступає до нього близько, близько та як гаркне: „Здра!“

— А матрос тільки голову ще вище підніс і ні пари з уст.

— Ах, ти ж, в рот, в пароход...—до матроса Курілка, та як замахнеться, та як уріже матроса костуром суковатим прямо по обличчі. А він, братці, тільки похитнувся і знову став, як камінний, кров'ю заюшившись.

— Курілка відступає крок назад і знову до нього;

— Заключенний, здра! —

— А матрос, як скеля. Ні звуку. І він його, братці, знову що є сили в груди. І бачить Курілка, що ми всі, на цього героя глядячи, й самі відваги набираємось, бачить гад, що ще одна хвилина, то й пір'я від Курілки і його помічників не лишимо, бо, братці, в кожного забилося серце, заграла кров молодецька.

— Цей, братці, гад як крикне: „Кулеметники“ наперед!

— І, братці мої, як з землі, перед нами „Максіми“ виросли з усіх боків. Хитрий, братці, був, знав справу. А потім поволі дістав наган, націлив в саме серце нашому героєві і, розтягаючи кожну літеру і підкреслюючи:

— З а к л ю ч е н н и й з д р а !

— Здра!—вирвана живцем прокотилася каменем глуха відповідь переможеного Курілкою правильного героя революції. І заплакав, як дитина, матрос краснознаменний.

— Так, братці, ми тоді етапом ходили,—кінчав своє оповідання наш етапчанин, що вже пройшов Крим і Рим і мідні труби.

— Вставай!, Стройсь, — почулась команда.

— Бистро, Бистро. Давай, давай,—кричали конвоїри.

Вишикувались колонами, зробили чотирикутник. Етап прийнятий.

Начальник острова Іван Іванович Попажарнов буде промовляти до новоприбулих.

— Їде! — почувся викрик.

— Струнко!—Ми, хто як вмів, підтягнулися. За хвилину пара сірих у яблуках жеребців, прекрасних і вихолених в чудесній збруї, як казкові змії, влетіли в середину круга, запряжені в новісеньку тачанку. Спереду, ніби спеціяльно для цієї мети заарештований, сидів кучер в зеленій чумарці, червоним кушаком підперезаний, в трохи театрально-бутафорській шапці. Кучер був добре, як і жеребці, вихолений, з доброю бородою з сивиною, плечистий і веселий на вигляд. Словом, кучер був живе втілення давно минулої доби.

Ззаду сидів як вельможа Іван Іванович, що в імперіялістичну війну, „не щадя живота“, воював з німцями „за Русь самодержавную и веру православную“, а так само, ще змалку втямивши, що ласкаве теля дві мами ссе, дослужився до унтерофіцера і дуже хотів мати три зірочки на погонах, але його мрія не здійснилася. Вибухла революція. І як тільки вона докотилася до 137-го Чугуєвського полку, Івану Івановичу довелося з деякими іншими офіцерами спішно з полку тікати, бо солдати вже не раз нахвалялися його вбити за нелюдське з його боку поводження з ними.

Спочатку Іван Іванович стає на сторону Денікіна, щиро і віддано служить в денікінських карних загонах, а потім, переконавшись, що все пропало, робить крутий поворот—переходить на бік червоної армії і йде вже набутою кваліфікацією в загони особливого призначення ВЧК (Всеросійської Чрезвичайної Комісії). Все своє минуле Іван Іванович сховав і, швидко засвоївши манери нового часу, тепер мріяв не про три зірочки, а про орден червоного прапору.

Так Іван Іванович прийняв Революцію і боровся за її торжество.

З 1921 року він вже став членом партії і дослужився до начальника продовольчого загону. Пізніше був начальником кінського заводу, ще пізніше начальником постачання, ще пізніше начальником управління кінського складу для кавалерійських частин війська Г.П.У.

Іван Іванович не був причетний до будьякого ухилу, він не вкидався в політику, виконував прямі, на письмі написані, накази начальства, з підлеглими був суворий, з старшими м'який, але ніколи й до старших не п'явся в друзі. Коли помічав, що начальство падає, дуже обережно помагав йому впасти, але завсіди з резервою, щоб на випадок, якби воно утрималось, то не мусило б мати супроти нього претензій. Він лиш виконував повин-

ність. Івану Івановичу усміхалася блискуча кар'єра, якби не абсолютно несподівано для нього в управлінні не появився його земляк, точно такий, як і він, і з таким же минулим, який і вирішив, що краще вже він подасть на Івана Івановича донос в ГПУ, ніж Іван Іванович на нього.

Так він і зробив. Донос попав в точку. Саме розпочалась в Управлінні чистка партії. Донос стосувався тільки минулого Івана Івановича, бо від кінця 1920 року Іван Іванович—бездоганний. Ураховуючи це все, Івана Івановича було умовно з партії виключено терміном на 5 літ і надіслано на Соловецькі острови Начальником Соловецьких Островів з умовою, що він виправдає себе досконалою і відданою працею і йому буде повернено партійний квиток.

Така доля спіткала Івана Івановича і він вже третій рік командує Соловками і, мабуть, вже не раз зустрічав і промовляв до новоприбулих під його, Івана Івановича, самодержавну опіку.

Іван Іванович встав з тачанки, до тачанки бігцем майже надійшла ціла група різноманітнішого соловецького начальства, від начальника 3-ої частини починаючи і головним нарядчиком кінчаючи.

Іван Іванович з гідністю монарха мовчки поволі проходив понад вишикуваними лавами в'язнів, його супроводила свита соловецька і всіх обійшовши, кинувши кілька раз начальнику третьої частини, що йшов майже поруч, повернув до тачанки.

Потім, ставши в тачанці, мабуть машинально, за звичкою, взявши батіг з козел і поставивши одну ногу на козли, почав говорити. Його промова була коротка. Трохи хрипким, але добре чутним голосом звернувся Іван Іванович до нас.

— Заключенние! Чи всі ви усвідомили ваші незчисленні провини, що ви вчинили пролетарській диктатурі, партії й урядові!—Чи всі усвідомили ту нечувану ласку, що тільки в умовах пролетарської диктатури ви змогли осягнути, і сьогодні ще не гниють ваші трупи на смітниках кладовищ контрреволюції, а маєте можливість стояти тут переді мною і вдихати це свіже весняне повітря.

— Якщо ви ще не усвідомили великого милосердя, що вчинили вам органи ГПУ, наш зоркий страж завоювань Октября, якщо ви не усвідомили всю ласку, яку вам дав наш вождь і учитель тов. Сталін, що наказує

нам не карати, а виправляти вас, робити з вас, з контрреволюйної банди—здорових, відданих партії і уряду людей, то я вам мушу про це все нагадати, щоб ви всі це точно знали.

— Я хочу вам тут нагадати, щоб ви точно і назавжди пам'ятали і ніколи не забували, куди ви прибули, і що це все значить.

— А значить це конкретно таке: всіх, всіх вас до одного треба було розстріляти, як мотлох, що путляється попід ногами, як клоччя, що зачепилось за колесо великої пролетарської революції і намагається її потужний біг все вперед і вперед зупинити, чи бодай затримати.

— Даремна гра. Не має сили, що це колесо могла би зупинити і воно всіх тих, що хотіли б його рух спинити, розчавить. Ви всі належите до тих ідіотів, що ще не покинули думки його зупинити.

— І коли ті, що це колесо пустили в рух, пройнялись до вас милосердям і не дозволили тому конечно розчавити вас як гадів, як паразитів на здоровому тілі нашої квітучої країни—пам'ятайте, це зроблено тільки з мотивів нечуваної в світі висскої моралі пролетарської диктатури, людяности стража революції ГПУ і доброти й милосердя до вас т. Сталіна.

— Але ви точно і ясно мусите знати, що ви всі на крайній межі. Ви мусите знати, що Соловки, оцей Кремль, ота Сєкірна Гора—це є межа, після якої для вас світ кінчився.

— Ви ніколи не смієте забувати, що ви недостріляні, чуєте недостріляні, і що найменший з вашого боку привід і ви будете безпощадно, без всяких справ і розправ негайно розстріляні, а ваші бандитські трупи будут викинуті отим чайкам і нерпам для втіхи.

— Оце вам моє слово. Відмова від праці—розстріл. Спроба втечі—розстріл. Контрреволюційна пропаганда—розстріл.

— Чули? Понятно?

— Пам'ятайте! Послух, безвідмовна праця, і то добра, ударна праця, поєднана з відданістю партії і з осудженням свого контрреволюційного минулого—єдиний шлях до вашої свободи. Іншого немає. Понятно?—кінчив Іван Іванович і хльоснув машинально батогом.

— Вольно!—почулась команда.

Іван Іванович зник підхоплений сірими в яблуках жеребцями, а ми всі „вольно“ були приголомшені перс-

пективою, що її так майстерно перед нами змалював Іван Іванович.

— Колона, кроком руш!—І повільним кроком ми посунули в напрямку до соловецької лазні.

Лазня вміщала максимально сто людей, і ми партіями по сто в'язнів, кидаючи всю одіж в передпокої до дезинфекції, йшли купатися.

Вперше, за всі часи перебування в руках ГПУ, я побачив справжню лазню, де вікна були шкляні, де було хоч і брудно, але не віяли протяги і де гарячої води було досить.

Лазня була побудована в тому самому, що й цілий Соловецький Кремль, стилі. Вона виглядала, як велика черепаха, а її товщезні, складені з колосального розміру диких камінів, стіни були ніби уламком самої Кремлівської стіни.

Всередині була пара колон, що підтримували могутнє перекриття, яке було межею великої центральної залі від навколішніх менших приміщень, де були розміщені парні, купальні меншого розміру, тощо. Як назовні, так і всередині відчувалося, що той хто будував цю лазню, робив розрахунок щонайменше на 999 літ.

Мушу ствердити, що хоч, як звичайно в таких випадках, немає можливості людині справді нормально помитися, але проте вперше я тут побачив безсумнівний порядок, а що мені подобалось, що кожен в'язень тут віддавав його страшно брудну і часто подерту білизну (вимагалось, щоб від сорочки був комір, а від кальсон очкур) і натомість діставав зовсім чисту, іноді нову, іноді латану чепурну білизну.

Я звернув на це увагу і запитав як це так, що вони мають на острові такий порядок. Виявилося, що так є лише при Кремлівській лазні, де створено так званий „прально-лазневий комбінат", де працює кілька десятків в'язнів, чоловіків і жінок, що провадять цілу цю галузь і тим забезпечують Кремль від можливості поширення вошей, а тим самим і епідемічних хвороб, що в умовах Кремля є найнебезпечніша справа. В пам'яті ще всіх була тифозна епідемія 1932 року, коли вимерла рівно половина в'язнів Соловецького Кремля.

З „ТУФТОЮ" І БЕЗ „ТУФТИ"

Вже давно горіли прожектори й електроліхтарі, а наш етап все перебував біля лазні.

Було холодно і вогко. І всі, у кого у що було тепло одягтися, брали грітисятих, що не мали одягу. Просили дозволу

розкласти багаття—не дозволили. Десь пізно вночі цілий етап запровадили до величезних двох бараків, де були лиш голі двоповерхові нари. Ми втомлені і змучені, а крім того ще й страшно голодні лягли спати, де хто знайшов місце.

В тих бараках цілий етап без жадної праці просидів тиждень, і, як етаповані, ми діставали по шістсот грамів хліба і баланду.

Цей тиждень був потрібен УРЧ (учетно-распределительная часть,) щоб приділити нас до певних колон, місць побуту, праці і т. д.

В цьому розподілі головну ролю, як і завсіди, відогравала 3-я частина, спеціяльна інституція ГПУ, що відала душами і помислами в'язнів.

Етап був розподілений.

Одні пішли до найтаємніших ізоляторів, інші на різні „командировки", ще інші—до трьох колон Соловецького Кремля.

Мої перші оглядини Соловецького Кремля, що їх я здійснив після відвідин могили Кошового Кальнишевського, зарисували в моїй уяві лиш загальні контури утроби тої дивовижної споруди, що зветься Соловецький Кремль.

Треба бути уважним і спостережливим, треба безумовно пильно в середині тої будови розглядатися, щоб зрозуміти не тільки функцію того створіння рук людських, а й ту основну глибинну настанову, що з неї виходили основоположники, будівничі і реформатори.

Соловецький Кремль сьогодні—це велика історична пам'ятка, в якій як в правдивому дзеркалі уважний спостерігач знайде повний, вичерпливий відбиток історії московської державности минулого п'ятсотріччя. І то не стільки тої державности, як розвитку духової світоглядової концепції правлячої еліти московського народу.

Кремль Соловецький переживав так само революції, міжцарствія і реформи, і це видбивалось на його внутрішніх добудовах, перебудовах, удосконаленнях.

Але в цій споруді лишалось вічне і незмінне лиш одно, і цим одним, що його пронизало наскрізь, була концепція, що тут і саме тут справжній бог і справжня віра, а все, що поза цим—від діявола.

Минуло п'ятьсот літ. З місця принесення чистосердних молитов і глухої в'язниці стала звичайна каторжна тюрма, а той самий дух лишився. Те, що на Успенському Соборі замість хреста майорить червоний пра-

пор, нічого не змінило. Замість одних святих і Бога прийшли інші святі і інший бог, але точно такий же—єдиноправний, єдиномудрий і єдиносправедливий. Може тому так і легко було обернути ці келії чернечі на в'язничні камері. Цей дух, цю притаману Соловецькому Кремлеві ідейну суть легко сприймали нові можновладці Івани Івановичі,—бо цей дух був породжений їм співзвучними елементами виключности і тиранії. Не йшлося про нове, йшлося лиш про нових господарів, таких самих прихильників диктатури таких самих фанатиків, таких самих, що були певні, чи з ницости людської виявлювали себе, що їх бог то є все; все що поза ними, коли навіть не проти них-те всевід діявола.

І коли я слухав промову Івана Івановича, я думав —те саме, тільки іншими словами говорив напевне отець настоятель вору—Гришці. Тільки Гришка плюнув в очі отцеві, і його не розстріляли, а коли б хто з нас плюнув Івану Івановичу, то принаймні б розстріляли кожного десятого.

Та не довелося мені довго жити в Кремлі, бо як надійшли білі ночі соловецькі, одного разу вночі, а ніч як день,—прийшов конвой і сказав: „Давай, давай".

Я взяв свій одр і пішов до північної брами в супроводі конвоїра. Куди?—думав собі. Ізолятор? Савватієво?

На брамі зустрів свого друга Генадія Садовського.

—Куди?

—Начальство знає,—була відповідь. У мене торба за плечима, а в торбі залишки моїх речей. У Генадія на плечах бандура, казанок і за халявою ложка.

Він ніколи не розлучався з бандурою і вже багато літ в тих нетрах вона йому і в'язням була радою й разрадою.

—Тридцять два,—порахував конвоїр.—Такий то?

—Єсть!—І так всіх.

—Етап вперед. І пішли в супроводі всього лиш трьох конвоїрів.

Вперше йшов дорогами соловецькими. Йшов поруч з Генадієм—старим соловчанином, Соловчанином доби тюремного соловецького ренесансу і сваволі.

—Ото алея настоятеля,—показав Генадій,—прекрасні берези многосотлітні закучерявилися, створили суцільну зелену стіну й немов дахом укрили добре уряджену доріжку, що ген-ген простяглася до озера. Озеро зветься „Хрустальне"—і через прозору воду видко дно

з брунатого граніту. На середині 27 метрів глибінь,— каже Генадій.

А навколо нього рябини, берези, висока трава і навіть жовті і білі квітки прибережні.

Конвоїри стали: „Можна оправиться і закурить!“— Це наказ.

—А чи можна зірвати ту он білу квітку?—питаю.

—Зірви. Тільки вона не пахне.

Я йду, рву, нюхаю. Ніякого запаху.

І Генадій повчає мене, що на острові квітки не пахнуть. Тут жити можна, тут є життя, але без арамату.

—Кроком руш! — І наш невеличкий етап мовчазно йде вперед.

Високі і стрункі, чи лапаті й розкрилені, стоять навколо дороги ялини та сосни, а дорога щораз стає все вужчою і невпорядкованою, аж доки не переходить в стежку, що веде до якогось торфяного болота. Тут лиш кладки з дерева сяк-так складені, і ми обережно просуваємося вперед. Велике, застигле торфяне болото поросло худорлявими ялинками й соснами. А далі знову вгору. Тільки вже немає ані сосен могучих, ні берез кучерявих, ні ялини. Лиш мочка, камінь, черника і брюква, голубіка й тундрова берізка, низенька, зібгана, засмоктана й боязка стелиться по землі. Соловецька тундра. Камінь і низькорослі рахітичні рослини. Тільки голубіка блакитніє під ногами ягідками смачними, але отруйними та руто-зелений килим з чорними смертоносними плодами вовчих ягід. Ми йдем на північний схід великого Соловецького острова.

Тут вічно дме північно-східній вітер з Нової Землі, Острова Врангеля, Маточкіна Шара. Тут скелясті береги моря, тут удари хвиль під час штормів далеко чути навколо. Ось вже й берег. І коло самого моря, в лісковій лагуні на невеличкому горбі, стоять покинуті склепіння двох землянок і невеличкого дерев'яного будиночка.

Це Пічуги. Мета нашої подорожі. Пічуги віддалена „командировка“—пристановище для в'язнів, що видобувають водорості з морського дна, виносять далеко їх на берег, консервують, сушать, спалюють, а йодоносний попіл зсипають в колодязі, з яких згодом його вибірають і везуть до одного заводу при Кремлі.

Для цієї праці нас 32 привели ті три „чебурдійці“, як глузливо ми іменували конвоїрів, і старший над ними

з'ясував нам, що ми маємо тут на цих Пічугах постійно жити і ще сьогодні маємо привести до порядку ті землянки, бо завтра мусимо приступити до своєї прямої праці вйодному промислі.

Відповідно до виконання норм ми діставатимемо щотижня харчовий приділ в сухому вигляді й самі, кожен індивідуально чи об'єднавшись в групи, маємо готувати собі їсти. Ніякого обслуговуючого персоналу, крім конвою, нам не положено. З цього, щоправда, ми були тільки раді. Далі старший „чебурдієць" представив нам в'язня—армянина на прізвище Авак'янц, сказавши, що він має бути над нами старший як спеціяліст в справах йодного промислу. Він же, Авак'янц, і буде заступати всі наші інтереси.

Ці 32 були всі найрізноманітнішого кореня, племені і віку. Були тут і кавказці, і узбеки, і українці, і росіяни, і навіть один жид.

Садовський, я і жид Моїсей Тверськой вирішили, що ми будем разом, більше, що всі ми троє були інтеліґентами.

Перше, що треба було зробити, це вкрити те склепіння землянки і ми взявши лопати різали сплетене з землею коріння вовчої ягоди і тим дьорном вкривали наші апартаменти. Надвечір ми закінчили всю працю до свого комфортабельного життя і були готові до праці.

Харчі на тиждень, по 600 грамів хліба і риби, ми дістали авансом, з тим що як ми не виправдаєм покладених на нас завдань, ці 600 грамів денних будуть поділені на два дні, і наступного тижня ми дістанемо тільки по 300 грамів, бо триста грамів обов'язковий законний приділ для кожного в'язня. Закон цей на Соловецькій мові зформульовано так: урожай чи не урожай, а триста грамів віддай.

В дерев'яному будиночку жила постійна сторожа для нагляду над берегом; там жило кілька стражників з радіовисильнею, телефоном, парою кулеметів і моторовим човном. Тепер для нагляду ще й за нами було збільшено залогу, і Пічуґи знову, як і кожної весни, ожили.

Тільки раніше тут бувало по дві і по три сотні в'язнів. Було кілька великих човнів—карбасів, і в тих човнах в'язні відпливали ген-ген від берега і довгими драчами—спеціяльним приладом, що складався з дерев'яного держака з загнутими залізними гаками на кінці,

діставали з морського дна йодоносні водорості, наповнювали ними карбаси й пливли на берег.

На березі вивантажували ті водорості і носилками відносили за 150-200 метрів на берег, далі від лінії прибою. Там водорості скирдували, чи буртували, укладаючи в кучугури два метри шириною один висотою і кілька метрів довжиною.

Ці кучугри лежали там цілу зиму, консервувалися і щовесни їх розкидали, сушили і спалювали, а попіл збирали й відвозили на йодний завод,

Але це було колись. Соловки вже були інші, чи власне не самі Соловки, тільки люди на них. Так і між нами з тридцяти двох був лиш один Авак'янц, що мав так зване право плавання, бо був занадто сумлінним виконавцем, а головне, що був засуджений не за „політику", а за так звану „економічну контрреволюцію", що конкретно з Авак'янцом її, тої економічної контрреволюції, суть полягала в тому, що він вкрав не один пуд муки, а зразу 16 тон, себто один вагон. За це він має 10 років і до деякої міри довір'я від органів НКВД, яке бачило в ньому близьку собі людину.

Отож відпала назавжди справа діставати водорості, за відсутністю відповідної категорії в'язнів, що їм можна було хоч би й в мінінально вузькій морській зоні дати в руки таку небезпечну зброю, як човен, і нашим завданням було лиш висушити й спалити вже сконсервовані кучугури водоростей минулого року.

І хоч ми приклали багато зусиль, щоб надати нашим землянкам більш-менш придатний для сякого—такого прожиття вигляд, виявилося, що в залишках нар ожили з нашим прибуттям блощиці, а з нашого імпровізованого даху цілий час, при найменшому рухові, сипався пісок. А проте, ми по трудах спали і прокинулися тільки тоді, як один з „чебурдійців", хизуючись своєю владою, закричав владним голосом:—„Давай на работу!".

Конвоїри, що в дорозі до Пічугів не виявляли до нас жадного ніби інтересу і зовсім пристойно поводилися, тут раптом стали брутальними і аж занадто суворими.

Стало нам ясно, що в дорозі вони нас боялися, а тут вже вирішили бути з нами такими, якими вони справді є. Навіть наш Авак'янц підняв голос.
Без протестів ми пішли на працю.

Щонайдалі за півкілометра від землянок простяглися понад берегом скирдовані кучугури сконсервова-

них водоростин. На кожній кучугурі табличка з означенням, скільки тон водоростій в кожній кучугурі.

Авак'янц розбив нас на групи—ми лишились утрьох, як і раніше. Показав як і що треба робити, дав повний інструктаж і оголосив норму—10 тон за 100 відсотків норми висушити, спалити і зібрати попіл з водорстей.

Праця була тяжка. Треба було брати балани (дерево), що тут же валялися на березі, викинені під час штормів морськими хвилями, різати їх, колоти на двохметрові дрова, з тих дров складати спеціяльні багаття, і вогкі, розкидані навколо, сконсервовані водорості накладати обережно на вогонь і спалювати.

Виконати норму протягом 12 чи, навіть 15 годин було неможливо, і ми всі, крім Садовського і Авак'янца, зовсім упали духом, Бо ж було очевидно, що таку норму виробити людина не в силах при всьому бажанні.

Авак'янц підвів нас трьох до кучугури з табличкою, на якій стояло: „35 т."

Садовський миттю оббіг кучугуру, ударив в двох чи трьох місцях вилами і сказав: „Гаразд". А ми мовчки з Тверським дивились один раз на скирту, а другий раз на Садовського, бо не розуміли, як цей досвідчений соловчанин може говорити „гаразд" там, де так зле, де повна безвиглядь.

—Ну, отут нам шах і мат,—сказав Тверський,

— Тут нам жаба і циці дасть, — сказав я.

— Не падай духом, все буде добре, — сказав Садовський.

— Командувать парадом буду я, як сказано в Ільфа і Петрова, — сміявся Генадій, а ви, жовтороті соловчани, сьогодні побачите, як під керівництвом старого соловецького морського вовка ви не тільки виконаєте, а ще й перевиконаєте ту ідіотську норму, що нею вас, гнилих інтеліґентів, ощасливив тов. Сталін.

— Стояти нічого. Я і Моїсей ідемо різати балани, а ти (це вже до мене), урбанізований козаче, бери вила і приступай до сродної тобі праці: розкидай оцей гній, щоб ми з його добули попіл.

— Та добре, але я не вірю в твій оптимізм, мій старий вовче, — сказав я і почав з трьох вил вибирати найзручніші для мене.

Важко той гній розкидати, але чим далі я його розкидав, тим все, більше переконувався що ми норму виконаємо, а коли ми всі взялися розкидати, то вже до

обід ми всі тридцять п'ять тон розкидали і чекали тільки усталення вітру, щоб розкладати багаття.

Ми були раді, веселі і бадьорі. Справа в найліпшому порядкові. А Генадій нас повчав.

— Ви мусите тямити, що кожну працю, яку починаєте, мусите робити з „туфтою". Отже мусите знати, що при всякій іншій роботі, де виробничий процес незакінчений, так само є „туфта". Коли я вдарив кілька раз по цій кучугурі і коли тільки на неї глянув, я вже її побачив наскрізь, знав, що найбільше тут 12 тон цього гною.

І справді, під покришкою цих сконсервованих водоростей спочивало ціле кладовище великих гілляк каменю, цілих баланів, що були дуже пильно замасковані і вкриті водоростями. Все це було так припасоване, що годі було подумати, що крім водоростів в цій кучі ще лежать оті матеріяли, покладені туди нашими попередниками, щоб зарядити „туфту" і, таким способом, виконати норму, яку ніякий в'язень виконати не може.

На терор — терором, на норму — туфтою.

Коло землянок загуділа рейка. І три нових конвоїри прийшли на зміну попереднім. Конвоїри не підходили до нас близько і не цікавилися, що саме ми робимо, а тільки слідкували, щоб ми не сиділи і були цілий час на очах.

На острові, майже щодня, кілька раз на день міняється, а після першої години дня усталюється на 3-4 години напрямок вітру і відповідно його ми мусіли будувати наші вогнища. Так було й тепер.

Увечері ми, хоч і втомлені, але задоволені, повертались до землянки, норму ми не тільки виконали, але й перевиконали.

Авак'янц і всі ми прекрасно розуміли, за рахунок чого ми і інші групи виконали норму. Тільки один одному, минаючи зліквідовані кучугури, підморгуючи, гукали:

— Що, товаришок, норма схвачена!.

— На большой з присипкой, — чулась відповідь.

— Так, так, браток, без туфти і амонала не збудували б канала, — кидав вже сивий дідок, що побудувавши Біломорсько-Балтійський канал, знову вернувся на Соловки.

— Це ще можна жить, — сидячи коло казанка, в якому кипіли чорти (слизява, дуже не смашна, типу

молюськів, риба, яку штормом викидає на берег) — говорив далі дідок.

— Он там на каналі було, ото було життя, ото була робота,— говорив дідок. Знаєте, щоб мені на каналі дали таку роботу, як сьогодні, то я як дитина радів би.

— Чи вірите, братці, по двоє суток, а було й по троє з карє'рів не виходили. В льодовій воді, як пацюки, як оті ондатри не вилазили. І все давай і давай. А народу того. А мату, а нещастя, а мертвяків. Скільки там нашоге брата головами наложило, що аж страх бере.

— Кинь, діду, к чорту з твоїм каналом, самі були, бачили і знаємо.

Дідок образився і замовк.

— На поверку!

Всі ми вишикувались в лаву, і кожен відповів його ім'я і побатькові. Це значило, що вже 10 годин вечора.

Не завсіди випадав нам щасливий день, не завсіди були купи водоростів зроблені з туфтою, а тому були не тільки дні, а навіть тижні, що доводилося нам жити більше на „чортах", викинутих штормами та, особливо, в великій пригоді нам стала триметрова молода морська корова підстрілена якимись промисловцями і викинута нам милим штормом. М'ясо тої риби їсти неможливо, бо вже занадто має специфічний запах, але товщу, хоч теж неприємного на смак, ми натопили два добрих баняки і їли. Іноді нам щастило діставати нерпи, і хоч вони так само дуже неприємні, все ж ми їх їли. Іноді нам щастило знаходити недалеко від місця праці гриби, а ягоди — чорника, брусника і голубика були під ногами.

Стомлені, ми поверталися і починали готувати на примітивних триногах, чи на каменях свою аж занадто скромну їжу, і хоч завсіди намагалися наварити найбільш і хоч з'їдали її без останку, але почували себе голодними.

Поволі на Пічугах нашій праці приходив кінець, і одного ранку було відібрано з нас двадцять і попереджено, що ми їдемо на остров Анзер там продовжувати таку саму роботу. Інших наших товаришів відіслано до Кремля, а нас двадцять з п'ятьма конвоїрами пішли берегом до командировки, що через неї підтримувався постійний зв'язок з Анзером. Там були великі човни-карбаси і на одному з тих карбасів ми мали переплести

п'ятикілометрову протоку, що відділяє Великий Соловецький острів від острова Анзера.

Десь коло години дня ми підняли паруси і двадцять два в'язні — помори і п'ять конвоїрів відплили.

Вже, сідаючи до карбаса, один з старих поморів лаявся, кляв свою долю і казав, що з такими ідіотами і сам загинеш.

Чого був помор невдоволений, ми дізнались трохи пізніше. Не відплили і двох кілометрів, як раптом підіймається вітер і не вітер, а вихор; зненацька налітають чорні важкі хмари, і починає лити з градом дощ. І цей вихор з дощем і громом ухопив наш карбас в свої обійми.

— Згорнути вітрила! — кричить стерновий.

Не встигли їх згорнути, як ударом вітру зламало щоглі, і наші вітрила нас вкрили. Карбасом кидало то в один бік, то в другий, кидало зненацька вперед, а потім круто відкидало далеко назад.

У конвоїра зірвав вітер кашкета. Конвоїр блідий, зляканий.

Я тоді звернув увагу на наших стражів. Один з них плакав і згадував дітей, один хрестився, щоб не бачили інші, а всі вони були розгублені і злякані до краю.

Ось карбасом ще раз вдарило, ще мить — і вдарить карбасом об оту каргу, що на неї несе нас вітер, за хвилину посиплються тільки тріски з нього, а наступна хвиля поглине нас всіх. Але, раптом, вітер бє щосили в протилежний бік. Ще раз крен. В карбасі води вище колін.

— Ух, не дреф, хлопці. Тримайся! І раптом регіт і многоповерховий мат. — Тримайся!

— Трах-трах, тисяча...

Я бачу, що всі наші сміються, що на всіх обличчях рішучість і якесь дике бажання кінчити, нарешті, це злиденне земне життя.

— Що? Начальнику страшно, — кричить конвоїру Хведько, вже бувалий в бувальцях, — жіночку шкода, маму, — а мені, думаєш, не шкода, що ти мене тут на ретязі водиш! Не падай духом начальничок, нерпи не поділяють чи конвоїр, чи в'язень, з'їдять разом. Разом, начальничку! Разом, начальничок! І Хведьків регіт покриває шум і завивання шторму.

Начальничок ще нижче занурив голову в шинелю, не має й гадки відповідати на образи, тільки напружує

всю силу його закляклих пальців, тримаючись за поручні карбаса. А буря гуде. Зробилось зовсім темно.

— Виливай хто чим може воду з човна, — кричить Хведько, що з тихого, скромного парубка раптом тут в цю страшну годину перебрав самохіть провід над карбасом.

— Тримайсь, братці! Не падай духом! Не дреф, начальничок, живий будеш, державі збитку не зробимо, будеш живий! І раптом трісь-трісь-трісь і човен ліг боком.

— Карга! Тримайся! Човен вже повен води, і ми як зайці в темряві плигаємо на слизьке каміння, падаємо, підіймаємося і знову падаємо. Глибина не більш як півтора метри. Ми всі вибираємося на каргу — купу гранітового каміння.

— Всі цілі? — питає Хведько. — Начальник є?

І раптом начальник: — Григоренко, ти дуже багато говориш, гляди, щоб не заціпило.

— А, начальничку, вже берег побачив, власть твоя!

Тільки тут на карзі відчули всі ми, як холод починає досягати до самого серця, а корчі зводити ноги і руки.

— Командуй же, начальничок, — кричить Хведько, — хіба не бачиш, що всі заклякнуть тут.

І перший, перемагаючи противний вітер, тримаючи попереду дрина, пішов у напрямку до берега. Води було попід руки і йти було тяжко, але всі ми слідом за Хведьком, тримаючись сліду, хвилин за двадцять були на березі.

Змучені до краю, ми вилазили; на щастя, саме в цім місці піскуватий, відлогий берег.

А Хведько продовжував командувати:

— Швидко, швидко, прямо за мною, — і пішов, радше побіг, край берега.

Ми всі зібрали сили і бігли за ним, а за нами трюхикали конвоїри, що мали, по катастрофі тільки дві ґвинтівки на п'ятьох.

— Оце, хлопці, „Плотнічная", — говорив Хведько, коли ми увійшли у простору землянку, де вже він господарив.

— Ламай нари і розкладай багаття, щоб всім чортам в пеклі стало тепло, — командував Хведько.

Ми всі, як хто міг, допомагали, щоб якшвидче розпалити вогонь.

Нарешті затріщали дрова, посунув приємний їдкий

дим, взялися сухі дрова з нар полум'ям, і ми як один, як дикуни, почали витанцьовувати навколо багття.

Тепер, зігрівшись, почали викручувати наше вбирання і згадутати, що у кого знесло вітром у морі. А на морі стихало. Переставав вже дощ і ущухав вітер, Раптом виглянуло сонце.

— Ого-го-го, братці, так нас це більш як три години гойдав цей вітерець у морі! — сміючись казав Хведько, поглядаючи на сонце, що котилось до заходу.

Два конвоїри пішли в напрямку до Управління острова Анзер.

За пару годин конвоїри повернулися, а разом з ними прибуло три вози, запряжені по парі коней і всіх нас повезли до табору Анзер.

Там нас зустрів сам начальник острова, мило і по-батьківському.

— Всіх до теплої камери і добре нагадувати, — віддав наказ завгоспові, що тут же стояв.

І справді, нас зразу поселили в просторій кімнаті і принесли два великих баняки товченої картоплі з тюленячим жиром та великий баняк чаю.

Наївшись, ми без розмов лягли спати. Тільки вранці дізналися, що вночі забрали Хведька. Спали так, що ніхто не чув, як зайшли конвоїри і його забрали. Пізніше довідались, що Хведька відправлено до Кремля і посажено в першім ізоляторі.

Остров Анзер має таке саме положення, як і великий Соловецький: південно-західні берега його пологі і піскуваті, північно-східні — скелясті. Різниця лиш та, що Соловецький на південному заході геть весь вкритий лісами і не має тундрових степів. Острів Анзер навколо оточує тундра; і тільки його центр має прекрасні кілька озер та горбів вкритих лісом.

На одному з таких горбів, що звався Голготою, мабуть в пам'ять Голготи Христа, вибудована церква, що давно вже була без майже жадних перебудов обернена на приміщення для в'язнів.

Сам же центр був розбудований на той же приблизно спосіб, як і Кремль Соловецький, тільки звичайно без жадних фортець і навіть без великої кількости кам'яних будівель.

Церква в центрі невеличка, а чернечі приміщення — келії вибудовані з дерева. Тут здавна ченці працювали в галузі рибальства, розплоду оленів та сільсько-господарської культури.

Так було й нині. Анзер мав добрий табун коней корів, кілька табунів оленів та великі городи, де культивували картоплю, капусту, моркву, турнепс та ріпу.

Великі болота були обернені на поля, де росли многолітні трави, такі як конюшина, вівсянка, тимофієвка і інш. Так само сіяли на тих полях жито і ячмінь, віку, але це все не визрівало там, сіяли його для силосу. Недозрілим косили і силосували у ямах, або в спеціяльних баштах.

Лісових робіт сливе не було, а на самому Анзері тримали контингент в'язнів тільки для виконання тих робіт, що належали за пляном.

Отож тому саме й було перекинуто нашу групу з Пічугів, щоб ми докінчили справу з кочугурами, що вже пару літ лежали незайманими,

Вже вранці нас відправили на командировку, що звалась „Кіньга", з невеличкою пристанню і каплицею, вибудованою з наказу імператора Олександра II-го на відзнаку оборони Соловків перед англійцями 1855 року. В тій каплиці ми і мешкали, а наш конвой поруч в маленкому будиночкові.

Треба сказати, що Анзер для нас був щасливим місцем, бо тут наші попередники справді „зарядили туфту" в обсягах надзвичайних, і ми легко виконували норму.

Щосуботи ми ходили до Управління Анзеру і там від „Канткора" діставали щотижневий харчовий приділ. Саме під час таких відвідин я зустрівся з Клементиною Лапіною, дружиною секретаря західньо-української компартії Карла Максимовича, з якою наспіх познайомився ще в Москві в Бутирській Тюрмі під час етапу.

Клементина Антонівна зустріла мене з неприхованою радістю і тут же познайомила з милим створінням Лією Шмідт, понімеченою жидівкою— її товаришкою. Ми сіли на виднім місці, щоб конвоїри не мали претензії, і розмовляли. Тут я дізнався, що Карло Максимович перебуває в одному з ізоляторів Кремля. Проте помітив, що Клементина Антонівна не дуже переймається такою ситуацією і особливого протесту з цього приводу не виявляє, а скорше приймає це як неминучіть.

Розмова в серйозному тоні не могла устійнитися, бо метелекоподібна Лія, надзвичайно жвава, гарненька щебетуха цілий час встрявала з дотепами й анекдотами, оглушуючи нас своїм дзвінким сміхом.

Лії інкримінували шпіонаж на користь Німеччини

в її праці перекладачкою при Інтуристі, але вона реготала з того обвинувачення і всім заявляла, що ніколи шпіонкою не була, а їй просто дуже подобались прекрасно зодягнені, багаті і гарні собою молоді туристи-чужинці, і вона радо ходила до них спати. Вона щиро признавалася, що ніколи від них не приймала грошей в чужих валютах, хібащо тільки гарну сукенку чи панчохи.

І вона голосно заявляла про це всім і написала довжелезного листа Сталіну, у якому чистосердечно призналася, коли, де і з яким чужинцем ночувала, і що кожен з них зокрема їй подарував, і все, що вона кожному з них говорила. Копію цього на кільканадцять сторінок листа Лія давала всім знайомим і читали той лист, як збірку цікавих, еротичних новель, своєрідний декамерон часу правління тринадцяти московських тиранів.

Справді цей лист був дуже цікавий і міг бути зразком літературної продукції істоти вирваної з коренем, людини позбавленої жадних ознак того, що зветься суспільною мораллю. Коли я перечитав цю чистосердечну сповідь Лії, я поклав за всяку ціну зустрітися з нею і поговорити. За пару тижнів трапилась така нагода. У суботу я зустрів Лію і примусив її говорити серйозно, без притаманних їй витівок. І несподівано для себе викрив, що Лія, цей, як вона мені на перший раз видалась, легковажний метелик, — є щось цілком інше.

Лія не була легковажним метеликом. Це була двадцятивосьмирічна жінка (зовні вона справляла враження дівчини 18-20 років) з твердо усталеними поглядами не тільки на відносини серед людей, а й на цілий світ.

Для Лії, світ, ціла земля, з усіма її материками і водами — то безглуздий, непотрібний витвір сліпих сил стихії, випадкове і без жадної розумної волі створене баюрище, у якому так само випадково і з безсумнівною шкодою для того світового баюрища перебрали головну ролю тварини, що називаються людьми.

Люди з точки зору Лії це дуж незграбні і нецікаві створіння.

Людей, як і всіх тварин, вона поділяла на два роди, жінок і чоловіків, але перших не вважала, як всі жінки, за кращих. З її погляду і перші і другі були поганими.

Жінки — це явні або тайні ґетери, повії в далеко

гіршій мірі, як їх товаришки постаті — кицьки, корови, чи мавпи.

Що ж до чоловіків, то це найнижчі потвори, які тільки вона могла спостерігати серед звірів — самців.

— О, я їх знаю! Я любила і ще й досі люблю змушувати вашого брата робити все те, що я хочу, чого тільки хоче моя чиста душа і моє серце, сповнене ненавистю до всіх вас, що в наслідок вашої безкінечної обмежености уявили себе богами цього світового баюрища.

—Знаю вас, вас мужчин, з різноманітних племен і націй, і всім вам можу сказати, що не знахожу особливої різниці між всіма вами і самцями — вовками, оленями чи псами.

— Ні, брешу, різниця є, ті благородні і з почуттям гідности власного роду, а вам це почуття чуже.

Після цієї першої Ліїної тиради, я розгубивсь від несподіванки.

— І я вас, колеґо, — говорила Лія кладучи, свою руку мені на плече, — прошу не морочити голову Клементині Антонівні з вашими філософіями, які з мого погляду абсолютно нікчемні і жертвою яких передусім ви самі тут впадете. Я чула, як минулого разу, коли вам Кліма (так вона її звала) сказала, що „треба жити сьогоднішнім днем“ — ви рішуче заперечували і відкрили свій блюзнірський фонтан красномовства аж в такому обсязі, що я вирішила тоді перервати ваші лукаві мудствовання веселим анекдотом про зайця й кобилу.

Я стояв і дивився на неї і тут же пригадав той момент, як вона тоді безтактно перервала нашу розмову, щоб розповісти двозмістовий приперчений анекдот про любов між зайцем і кобилою.

— Скажіть мені, — і Лія схопила мене за руку. Скажіть мені щиро, адже ви, коли того разу заперечували, як ви тоді сказали, — жахливу в своїх наслідках „теорію сьогоднішнього дня“, — ви ж самі не вірите в те, чим ви морочили голову Клементині.

Я був всим цим спантеличений. Її лист до Сталіна відкривав тільки одну її сторону, безпечного, вирваного з коренем створіння, але все те, що я почув від неї, це запитання мене збентежило.

Я сказав їй, що абсолютно вірю в те, що я говорив того разу Клементині Антоновні, що я так само рішуче не поділяю її, Лії, поглядів і вважаю, що вони

абсолютно неправильні, дикі, аморальні, антисоціяльні, ба, навіть анормальні.

— У відповідь Лія тільки засміялась своїм дзвінким чарівним сміхом.

— Мені дуже цікаво, сказала вона сміючись, беручи мою і другу руку, мені дуже цікаво, чи багато є ще на світі таких, як ви, чудаків, коли ви справді говорите щиро.

— Скажу вам, продовжувала Лія, по совісті, або ви велика пройдоха і безсоромний брехун, або ви безнадійний ідіот, який без сумніву тут, в ціх хащах, загине, бо якщо ви справді мужчина та ще й були одружені і мали дитину, то так ви думати не можете.

— Я й тепер одружений, маю сина.

— Ха-ха-ха — голосно засміялась Лія, ви справді кумедний!

— А скажіть, і Лія зовсім близько, майже притулилась до мене, як би я оце навіть тепер, після цієї розмови, раптом зробилась милою кицею, наговорила б вам кучу приємних Вашому самолюбству фраз, оголосила б, що те, про що тільки що говорила, то все є надумані, мною дурниці і що я тільки оригінальничаю, що самий лист мій до Сталіна лиш замилювання очей тим дурням, а насправді я зовсім, зовсім інша, — я б Вам подобалась?

Скажіть, коли би я пролила слоьзу, чи навіть гістерично заридала, впавши вам на груди і просила б вас не відкидати мого до вас кохання, не топтати мого такого щирого й святого почуття, коли б я вам сказала, що і Бог і найпрекрасніша між жінками — ваша дружина, простять і мені і вам маленьку провину, що ми тут, найбідніші між бідними, собі дозволимо, — то хіба б же ви відмовилися і після цього обійняти мене, поцілувати і пестити мене так, так само, а може ще й пристрасніше, як цілували колись Ви Вашу дружину?

— Що ж ви мовчите?

— Ех ви, філософе, коли б не оті ідіоти, що цілий час поглядають на нас, я б ще, мій друже, сьогодні на практиці довела вам слушність теорії сьогоднішнього дня і переконала, що ніхто інший як ви, що так завзято у минулу суботу її заперечували, стали би її вірним адептом і тільки шукали б можливості, щоб зустрітися з жрицями цієї божественної науки.

— Вам я говорю, ви заперечуєте теорію сьогоднішнього дня, не тому, що то є справді дика теорія, а тому, що ви нездатні брати сьогоднішній день у ваші

руки, а дозволяєте, щоб той день Вас, як віслюка, тягнув за собою. І Ви за ним плентаєтесь жебраком, а власну бездарність прикриваєте спеціяльною філософією, що має Вам заступити хочби таку гарненьку жінку, як я!

— До побачення, непорочний мужу, — і Лія, потиснувши гаряче мої обидві руки своїми маленькими аристократичними руками, сміючись і стрибаючи по-дитячому, подалась в напрямку до свого бараку.

— Ей ти, дішовка, куди поспішаєш?—крикнув їй навздогін один з „вождів“ Анзеру, що саме проходив повз нас.

Лія зупинилась, випросталась і крикнула, але не йому, а мені:

— А Ви хотіли б, щоб я поважала отаких двоногих потвор?

Я їй не відповів, тільки подумав, що саме такі, а не інші, виростають, коли їх виховують на теорії сьогоднішнього дня.

А Лія пострибала далі. „Вождь“, нічого не зрозумівши, задоволено зареготав і надірваним, хрипким голосом, щоб могла чути Лія, заспівав;

„Не гуляйте ви дома дішовки,
Приїзжайте ви к нам в лагеря.
Вам на воле дають три копейки
А ми тут вам даьом три рубля!“

А тим часом мої товариші прикінчували розрахунки з „каптьором“ і наповнювали торбу харчовим приділом, який з успіхом ми могли з'їсти за один день, а мусили з нього жити цілий тиждень.

Повертаючись до Кіньги, я йшов самітно позаду всіх, думав про Клементину Антоновну, про Лію і прийшов до висновку, що дикі умови безумовно породжують дикі теорії і мені не має чого дивуватися, коли серйозна Клементина, наукова співробітниця катедри економіки Інституту Марксизму у Харкові, так легко сприйняла зручну теорію міжнародньої повії Лії Шмідт.

Вона її не тільки сприйняла, але й здійснила на практиці в тій трагічній соловецькій ситуації. Бо пару літ згодом я знову зустрівся з Клементіною Антоновною в той момент, коли речі: жовті потерті черевики, старенький костюм і ще щось принесли Клементині Антоновні, як дружині померлого її чоловіка Карла Максимовича, який пару день перед тим помер в ізоляторі. Вона ж ані заплакала, ані зітхнула, а тільки, дивлячись

на ті приношені жовті черевики і підсовуючи їх одною ногою під ліжко, промовила: Sic transit Gloria mundi — (Так минає слава земна!)

Та не довго нам судилося бути на тій Кіньзі, бо скоро нас переведено до центру Анзера, хоч ми й продовжували далі працювати на нашій і одній ділянці.

„ІМПЕРАТОР"

Та не довго довелося нам на тій Кіньзі бути, бо скоро виконали ми покладені на нас завдання і знову нас спроваджено до Анзерського Центру.

Життя на Анзері нічим майже не різнилося від життя на Кіньзі, Пічугах чи інших „командировках", хіба що тільки режим був трохи посилений. Тепер вже нас вжито було до праці на міліоративних роботах. Тяжка це праця. На торфяних болотах ми мусили копати великі канави завсіди стоячи у воді, в наших лаптях чи благенькому взагалі взутті. Норми були високі, „туфту" було дуже тяжко „заряжати" і, після йодних водоростей меліорація видавалася нам дуже важкою. Ідучи до праці о 6-ій ранку й вертаючи тоді, як вже настане повна темрява, працюючи так день-у-день, я, що вже був почав вірити, що пройду ці нетрі і голодні пустелі, почав підупадати на дусі.

Я думав, а що як доведеться мені цілих цих сім літ копати ці канави.

Сім років! Смішні речі. Адже не було жадної людини, яка на тих роботах змогла б працювати більше двох років. Колосальні меліоративні роботи, проведені на Соловецьких Островах, коштують тисяч людей, що деякі з них ще в мій час животіли повними інвалідами-ревматиками, або давно лежали в торфяних болотах, там, де вмирали працюючи.

Мій песимістичний настрій з кожним днем зростав, ще й під впливом оповідань аборигентів Анзера. Там були різні категорії в'язнів тоді. Були такі, що вже там перебували від року 1922-го без перспективи будьколи звільнитися.

Це були старі люди. Старі і віком, і духом, і політичними поглядами. Це були переважно російські священики, урядовці ще царських міністерств чи уряду Керенського. Писали вони з „ятью", а українців, навіть нас, завзятих ворогів большевиків і патріотів, вважали коли не звичайними то перелицьованими большевиками.

З їх погляду ідею незалежної України вигадали німці і австрійці—„австрийськая інтриґа! а здійснили цю ідею большевики, всупереч волі російського народу, але з нашою, „перелицьованих большевиків“, допомогою.

Ця невеличка порівнюючи група жила майже відокремлено, в окремому бараці, і становила своєрідній музей-паноптикум давнини російської імперії.

Декому з них не довіряли, бо вони уславилися вже як „стукачі“—донощики. Взагалі мушу сказати, що „бившим людям“ на Соловках не довіряли, бо ці люди були найменш відпорні супроти співробітників ГПУ. Найбільш не вірили колишнім офіцерам і священикам, бо ця категорія в переважній більшості була наскрізь гнила, вона легко йшла за найменшу „привілею“ служити ГПУ.

Проте, я охоче з цією категорією розмовляв, бо завсіди мав нахил до всякої давнини і не без інтересу вислухував їх довгі і тягучі розсуди.

— Ну вот ви малорос...

— Ви хотіли сказати українець—

— Ну галубчик, но ведь ето же все-равно, повертье мне ваш „окраїнець“ ето только модноє слово, а малурус—вечное.

— Не „окраїнець“, а українець—

— Фу, Господи, как етим юношам гаспада большевики вскружили голови.—

У такому стилі ми розмовляли. Щороку ця гвардія, розтрощених на тріски, в день смерти Царя Миколи П-го таємно правила панахиду за спокій його і душ династії Романових, розстріляних большевиками. Мене особливо вразило те, що й ті з них, які свого часу були проти Царя і належали до прибічників Тимчасового Уряду, тут цілком асимилювалися і рішуче заперечували і осуджували революцію 1917 року, чи, як вони називали, „смуту“.

Хоч такі політичні міркування цього середовища і не могли бути таємницею для місцевої третьої частини, але на них не зважалося, бо та „частина“ добре знала, що не тільки в СРСР, а навіть на Соловках—ідеї цієї групи не могли знаходити багато прихильників і наслідувачів. Найпікантніше було те, що після кожного такого патріотичного чину на зразок панахиди по Миколі П-му відразу Ш-я частина мала кілька доносів про цю подію з-поміж тих, що брали участь в тій патріотичній акції.

Проте, коли 1936-го року ці вірнопідданні російського імператора відслужили так само таємно молебень, щоб Бог дарував перемогу генералові Франко, тут вже третя частина їх не помилувала, а розкидала з Анзеру на різні командировки, хоч нікого до спецізоляторів не посадила.

Найбільш лівим і найбільш революційним серед цієї групи був брат Столипіна, колишнього залізного міністра і напевне найрозумнішого діяча, який без сумніву коли б був підтриманий царем, міг би ще врятувати ту трухляву династію на пару десятиліть, та й дуже проблематичною, ба, навіть неможливою була б перемога в Росії большевиків після до кінця здійснених плянів міністра Столипіна.

Ходила чутка, що власне ініціятором в справі молебня за Франко був Столипін, якого спішно забрали до Кремля, ближче до нагляду. Брат Столипіна, генерал Болдирьов, генерал Чачвадзе-це з того середовища найбільш ліві і революційні.

Проте їх революційність не сягала далі конституційної монархії.

До цієї цілої архидревньої групи належали дві маркантні постаті Євстахій Локтєв — „Ніколай П-й", і Палєй-Шахов — „Алексей".

Євстахій Локтєв, родом з Рязанської губернії, звичайний селянин, людина, про яких кажуть, що у них не всі дома. „Благенького", отже тільки звичайного вдома нахлібника, батьки спровадили ще перед революцією до одного з манастирів, де цей юноша виконував сякі-такі роботи коло манастирської кухні, трапезної, стайні тощо. Там його і захопила революція. Як большевики манастир забрали, а манахів пустили під чотири вітри, лишився без притулку і Євстахій.

Тяжко жилося Євстахієві, скитаючись межи дворів і Христа-ради просячи, аж доки він не зустрівся випадково з отцем Василем, економом того самого манастиря, де він свого часу багато літ перебував.

Локтєв на Анзері нам охоче розповідав його Одісею після тої знаменитої зустрічі. Бувало підходить до групи в'язнів Локтєв і просить докурити, а той скаже:

— А покажи Ніколая II-го, тоді дам.—

І Євстахій Локтєв враз виструнчувався, робив кілька кроків, а ціла група лягала зі сміху.

Євстахій був подібний, як дві каплі води, на розстріляного імператора. І хоч з погляду тої архидрев-

ньої групи, до якої приписаний був Локтєв, його ці штуки вважались найбільшим святотатством, ті ж таки люди беззастережно свідчили, що подібність Локтєва до Миколи II-го була дивовижна.

Власне на Соловках Євстахій жив за рахунок Миколи II-го, імітуючи його і за свою артистичну діяльність дістаючи від в'язнів не тільки докурити цигарку, з ним охоче ділилися і іншим, щоб тільки побачити, як той Микола II-й виглядав.

Саме отець Василь звернув увагу на Євстахія і йому прийшла до голови геніяльна думка використати природні дари Євстахія.

Приходу отець Василь не мав, а сяк-так перебивався коло одного попа в ролі священика для треб, життя було нудне, а звик у манастирі до життя ситого й незалежного, любив і випити й добре поїсти, та й молодиць не цурався. І отець Василь поклав з Євстахієм зробити Ніколая II-го. Протягом кількох тижнів таємно отець Василь вчив Євстахія манерам царя, як він ходив, як вклонявся, як мусив триматися, тощо. Євстахій виявився стараним учнем і добрим артистом. І одного дня отець Василій вирушив з Євстахієм в подорож, маючи при собі відповідний „імператорський" одяг для Євстахія. Так почалася кар'єра Локтєва в ролі „чудесно-урятованого" імператора.

Рязанську, а так само Орловську, Тамбовську і Пензенську губернії на протязі п'яти літ з року 1924 до 1929 об'їздили і обходили вони. Операцією відав отець Василь, який збирав відомості про настрої, про найтемніші села, про монархічно настроєних священиків та інших категорій і, вже підготувавши відповідно ґрунт, їхав до того містечка чи села з Євстахієм. У глибокій таємниці, в хаті найревнішого прихильника монархії, улаштовувалася зустріч з „імператором".

Коли всі, хто мав би бути присутніми при зустрічі, були готові, тоді з другої кімнати у всій імператорській гідності з'являвся Євстахій в супроводі отця Василя. Всі падали на коліна, цілували Євстахієві руку, а Євстахій говорив одну єдину фразу — „Мужайтесь русские люди, Бог милостив!"

Більше йому отець Василь забороняв говорити. Коротку інформацію подавав зібраним сам отець Василь, і за півгодини, на знак отця Василя, Євстахій підіймався; це свідчило, що авдієнцію закінчено.

Євстахій в супроводі отця Василя йшов до другої

кімнати, роздягався, а вірнопіддані складали до заздалегідь приготовлених двох валіз дари для імператора Всеросійського. При таких візитах, що як правило відбувалися вночі, коні вже стояли напоготові і відразу „імператора“ з отцем Василем везли туди, куди отець Василь наказував.

Проте, ця щаслива професія, яка давала Євстахієві таке радісне і безтурботне життя, кінчилася в грудні 1929 року, коли в одному з сел Орловської губернії „нечестивець“ — місцевий священик, що і в себе вдома влаштував цю візиту, заздалегідь повдомив ГПУ, коли саме вона має відбутися. Двері навмисно не замкнули, а в самій хаті попівській було приміщено пару співробітників ГПУ.

Отця Василя ГПУ розстріляло, кілька видатніших учасників імператорської авдієнції так само, а Євстахія Локтєва, визнавши офіційно напівідіотом, ГПУ зіслало на Соловки, як і деяких інших, темних, як „малоросійська“ ніч, учасників авдієнції.

Євстахій розповів ГПУ всю свою кар'єру і все, що він тільки знав, отож у всіх тих місцях, де вони бували, ГПУ провело арешти, привозили до Євстахія заарештованих, і той, кого пригадував, чистосердно свідчив ГПУ, що справді той нещасний таки цілував його „імператорську“ руку.

Інакшим був Алексєй-Палєй-Шахов. Це був син дворянина. Заарештували його у Києві. Насправді зовні малоподібний до Олексія — спадкоємця російського престолу, хіба що тільки нагадував його сухим хворобливим виглядом. Палєй—Шахов був свідомим монархістом і удавав з себе Олексія з політичних мотивів, зміст яких полягав у тому, щоб підтримувати в необізнаних колах думку про невиключений реванш.

Алексєй був сам великий пройдоха, майстер на всі руки. Морфініст і картяр, п'яниця і схильний до пасивної педерастії, він обрав цю для себе ролю, як найбільш цікаву і прибуткову. Проте в цій ролі йому на пощастило довго орудувати, швидко його розкрили, і на Соловках він належав до найменш надійних людей.

ВТЕЧА

Поступово входячи в Анзерське середовище в'язнів, я багато прослухав оповідань від різних людей про таку ще тоді свіжу справу анзерської втечі в'язнів взимку 1933 року.

Коли відстань між Великим Соловецьким островом від м. Кемь і так званого „Морсплава“ дорівнює шістдесять п'ятьом кілометрам, то між Анзером і так званим Літнім берегом ця відстань скорочується до 30 км. Ця вузька протока поміж Літнім берегом і Анзером раз в п'ятдесят літ замерзає, і в такі часи можна без човна дістатися з Анзера на материк.

Саме таким п'ятдесятим з лютою зимою був рік 1933. Протока замерзла, і в'язні Анзеру про це довідались.

Не було це таємницею для Соловецького начальства, отож відповідні заходи були пороблені і на Анзері і на материку. Проте, ще перед Новим Роком, в грудні 1932 року поміж в'язнями в глибокій таємниці під керівництвом петлюрівського повстанчого отамана Гресся і студента Казанського Університету татарина Абдула Букреєва створюється запільна група для втечі з острова зі зброєю в руках. В числі втікачів були українці — 31. татари — 7, фіни — 2, один чеченець, два кабардинці, троє росіян, разом 46 осіб.

Плян був такий: у відповідний момент, зберігаючи абсолютну тишу, група проникає в приміщення ВОХР'у (Збройної Охорони), в приміщення начальника острова, обеззброює всіх, в'яже, кладе кожному енкаведисту кляпа до рота і, забравши зброю і лижви, безшумно покидає табір. Двоє фінів, як знавці місцевости, мали вивести групу на материк, далі група ділиться по дві і по три особи і вже кожна самостійно діє, намагаючись найкоротшим чи найбільш доцільним шляхом досягти фінського кордону, перейти кордон і з'явитися до фінської поліції, як політичні втікачі з Соловків.

Два фіни, з них один погодився йти разом з Гресем, а другий з Абдул-Букреєвим, як піддані Фінляндії, мали б перед фінською поліцією ручитися за всіх втікачів з цілої групи, а їх родичі і знайомі мали б так само підтримати соловчан у Фінляндії.

Такий був генеральний плян цієї групи. До групи не було прийнято жадного, хто мав більше від 50 років і хто не вмів користуватись лижвами. Ціла група становила собою переважно людей, що брали активну участь в антибольшевицьких повстаннях. добре орудували зброєю. Серед учасників цієї втечі, крім старих повстанчих отаманів, як Гресь, були командири-червоногвардійці, так звані червоні партизани, колишні військовики з дивізії Котовського і ворошилівського рейду

на Варшаву, було кілька молодих хлопців, що брали участь в антиколгоспних повстаннях 1929 року, з учасників СВУ не розстріляних, а зісланих на Соловки, був один матрос — учасник Кронштадського повстання 1921 року — коротко кажучи, це були в своїй більшості активні люди, що деякі з них свого часу навіть підтримали большевиків, а пізніше виступили на боротьбу з ними.

В темну соловецьку січневу ніч, коли все вже спало, у відповідну годину змовники безшумно з'явилися кожний з добре вигостреними ножами на призначені заздалегідь місця. Протягом вже перших десяти хвилин начальник острова майор Селезньов без єдиного звуку спокійно лежав у власному ліжку без голови, а його жінка божевільними очима споглядала свого мужа, обмотана мотузками навколо шахви, до якої її з кляпом у роті, прип'яли втікачі.

Чотири тяжких, два легких кулемети, 37 ґвинтівок, кільканадцять наганів і відповідний запас набоїв і харчів разом з лижвами були до послуг втікачів.

Без єдиного пострілу група обезброїла тридцять співробітників ВОХР'у, всіх пов'язала і лишила живими з кляпами у роті тими самими, якими вони в'язням затуляли роти при катуваннях.

Протягом півгодини група безшумно покинула табір.

Спереду в першій чвірці йшли Гресь, Абдул-Букреєв і два фіни.

З легким висвистом пливли по сніговому насту лижви, а мовчазні зірки безхмарного неба ніби віщували втікачам добру нагоду.

— Праворуч і тільки праворуч — командував один із фінів, поглядаючи на польовий компас на одній руці і на годинник — на другій, що потрапив йому з рук командира ВОХР'у.

Відійшовши з десять кілометрів від Острова, Гресь зупинив групу і віддав останні розпорядження, як мала б діяти група на випадок зустрічі з ворогом. Хоч на таку зустріч і не сподівалися.

Наказ короткий: — Не щадити ворога, вмерти, але не здаватись до полону".

— Єсть капітане, вмерти, але не здаватися! — гукнули втікачі сповнені віри і завзяття.

І група далі швидким темпом йшла серед мертвобілої пустелі засніженого Білого моря.

— Нам треба буде найменше п'ятдесят кілометрів іти морем, щоб вийти на материк там, де починаються ліси, бо територія, що по прямій від Анзера вся становить лиш піскувате болото, і немає де людям ховатися — нагадував фін, хоч це знав і Гресь і всі інші, і тому не чекали, що так швидко досягнуть твердої землі, а з нею і можливої волі.

Перед світом група почала наближатися до берега, що був вкритий чагарником, за яким ліворуч і праворуч височів темний з сніговою шапкою ялиновий ліс. Саме цього й треба було. Ялиновий ліс найкраща схорона.

Перша чвірка зупинилася. Група підтяглася.

Гресь стишено віддає команду:

— Перевірити кулемети, розсипатися по фронту. Кулемети наперед. — Група розтяглась на 100-150 метрів по фронту і зі зброєю напоготові повільно посувалася в напрямку лісу.

Серце кожного билося, всі чекали на щось особливо радісне. Деякі вже ладні були покинути йти фронтом, бо ж тяжко було уявити, що протягом трьох годин могло б бути зроблено так, щоб цю групу хтось вже ловив, чи очікував. Група, поступово переконуючись, що трудно чекати ворога, все прибавляла ходу, а непереможне бажання дістатися тверді земної, вскочити в ліс, гнало втікачів з найбільшою швидкістю, нехтуючи можливою небезпекою.

І раптом всі ясно почули якийсь брязкіт. Гресь півголосом гукнув, щоб команда лягала. Всі лягли і прикладали вуха до снігу. Знову дзень... І всі почули глухі відзвуки людського голосу.

Ще пару хвилин, і брязкіт, і голоси яснішають.

Гресь командує встати, назад п'ятсот кроків і далі праворуч.

Коли тільки піднялись, з чагарника посипав рясний кулеметний вогонь.

— Лягай, окопатись. Кулемети, вогонь! — командував Гресь.

Скоростріли почали. Під прикриттям їх легше було сяк-так викопати в снігу яму і залягти.

— Зрада? Підозріло кинув у бік фіна Гресь,

— Зрада німа — німа зрада, — і рвонув за собачку кулемета.

За метрів п'ятсот позаду з висвистом і з гуком розірвався гарматний набій на шрапнель, за ним другий,

третій, десятий. Ось вже скоро падатимуть на лінію досяглости. З лісу і з чагарника в білих халатах ледве помітно ворушилися то приземлюючись, то підіймаючись воїни ГПУ.

На один момент все стихло. І раптом гістеричний крик, гарматні стрільна, вогонь скорострілів і рушниць, і покриваючий все гамір і крик — Ура! — Ура!

Піднятись годі було втікачам і вони вирішили битись до останнього набою. Гресь помітив як схилився на кулемет фін і поклав на стріляючий кулемет прострілену голову.

— Правда твоя, товаришу, зради нема, — сказав Гресь і, відсунувши фіна, знову надавив собачку.

Проте спротив був безцільний.

Оточена з усіх боків, група вмирала, закидувана спочатку стрільнами з мінометів, а пізніше ручними гранатами. Коли почало сіріти, вже не чути було жадного пострілу від групи втікачів, крім гістеричних криків конаючих.

Вже надвечір на Анзер було привезено сорок один труп втікачів і п'ять тяжко ранених, з яких два померли по дорозі до Соловецького Кремля, а трьох доставили в ізолятор під Білим Домом,

Один з них, українець Нестеренко Петро з Миколаєва, втративши в бою ногу, не втратив рук і, як найкращий спеціяліст-швець, працював на Анзері.
З тих трьох, що лишились живими, нікого не розстріляли, а, давши нові терміни ув'язнення по десять років „з заменой", полишили на Соловках без перспектив будьколи їх покинути. Два інші, один українець і один татарин, постійно перебували в Кремлі. Нестеренка, взяли на Анзер під персональну ґарантію начальника ВОХР'у, для чинів якого шив і ремонтував чоботи колишній бойовик-втікач. Такий був кінець цій найвидатнішій втечі, що вперше і востаннє Соловки мали.

А чи ж була зрада? Зрада була, бо, поспішаючи, не знищили Анзерської радіовисильні і цілком випадково надійшовший конвоїр з далекого посту, звільнив пов'язаних товаришів, а вже через дві години на Літній берег поспішали війська ГПУ, з якими й зустрілись віч-на-віч втікачі.

Звичайно, про цю трагедію на Літньому березі не було жадних зведень і публікацій, навіть на острові було суворо заказано розповідати про цю спробу героїв-приреченців. Зразу після цієї події з Анзера було взято

понад триста осіб до Кремля і ізоляторів. Звідусіль на Соловки посипались комісії. В наслідок — кілька сот додаткових термінів ув'язнення для в більшій чи меншій мірі активніших в'язнів, посилений режим і зміна всього „малобдітельного" керівництва островів. Був звільнений начальник Соловецького Острова, і на його місце прийшов вже згадуваний Іван Іванович Пономарьов, нового так само було призначено начальника Третьої Частини, як і нових командирів ВОХР.

Начальник ВОХР — Анзер, що дав себе зв'язати і під носом якого в'язні одрубали голову Селезньову дістав за „халатность" десять років концтаборів і був з Соловків вивезений. Такі були подальші наслідки героїчної втечі 1933 року.

ЖІНКИ НА СОЛОВКАХ

Багато мені довелося побачити і почути на Анзері, бо коли на Великому Соловецькому острові все ж яке не було начальство, і туди могло час від часу наїздити начальство з центру, Анзер був відданий у всевладне розпорядження маленькому місцевому тиранові в особі начальника острова. І хоч вони часто мінялися, але від цього в'язням не було легше, бо покидав острів поганий, а на його місце приходив ще гірший тиран. Найбільше терпіли жінки. Розповідали мені про одного начальника — садиста, що мав дику пристрасть насилувати трупи тільки но вбитих жінок.

Гарну дівчину чи жінку цей садист садовив у глибокий льох під головним будинком Анзера, приходив до льоху вночі, вбивав її і гвалтував ще теплий труп. Все це він проробляв з його помічником, командиром ВОХР, який перед забиттям тої жертви знущався над нею, а вже потім приходив начальник острова. На ранок вже був підписаний ними обома акт про те, що така то ув'язнена була запроваджена до ізолятора з мотивів безпеки і при спробі втекти, була вбита.

Звичайно в мій час до такого не доходило, і жінок тих, що не бажали прийняти ласки від начальства не вбивали, а лиш по ізоляторах і на правіжах, на тяжких і найобразливіших для жінки роботах поступово доводили їх до свідомости, що для них виходу немає іншого, як тільки вдовольняти всі найцинічніші бажання тих дрібних тиранів і лишитись живими.

Але були й непереможні. Одні з них ставали інва-

лідами, інші від знущань і тяжкої праці занедужували і вмирали, ще інші самі собі вкорочували життя.

До таких належала Амалія Гартнер — молода, дуже зваблива, струнка бльондинка. Вона була фінського походження, якийсь час прожила в Ленінграді, а потім в Москві, належала до високих партійних кіл з Комінтерну і засуджена була на 10 років за шпіонаж. Була вона горда і непоправна комуністка. Охоче говорила з інтеліґентами-в'язнями, добре була обізнана з історією робітничого руху, прекрасно орієнтувалась в ситуації, до сталінського курсу в Комінтерні ставилась вороже і пророкувала безсумнівну загибель большевицького режиму і торжество комунізму. На питання хто ж би мав те торжество комунізму здійснити, — відповідала, що то мало б статися в наслідок оновлення цілого комуністичного руху і очищення його від спекулянтів. Ніякі найрозумніші арґументи на Амалію не робили враження, вона все намагалася відкинути, а що не могла відкинути, розцінювала як арґументи клясового ворога і ретрограда.

Гарна, незалежна і горда, вона не могла пройти непоміченою начальством і „гражданин начальник"—Янович від самого початку кинув на Амалію оком. Від того часу, як з'явилася вона на Анзері, він взяв її убиральницею до свого кабінету. І вона без жадного спротиву пішла мити підлогу.

Але вже на третій день з убиральниці кабінету її надіслано убиральницею коровника, за якийсь час убиральницею свинарника, далі її надіслано на роботу до асенізаційного обозу, і вона мусила примітивним черпаком наливати нечистоти у великі відкриті діжки й вивозити той фекалій у поле, виливаючи на кучугури торфу з гноєм для підготовки компосту, як добрива на поля.

В черевиках „Москва-Мінськ", в тілогрійці і штанях, з вонючим черпаком на плечах, супроводила Амалія діжки з фекалієм на торфяні кучугури, спираючись одною рукою на „Меридіяна" — манюсенького старого перистого коника, яким возили фекалій.

Я не раз і не двічі бачив, копаючи на тому ж полі канави, як Амалія ніжно гладила „Меридіяна" і виймала маленький кусень хліба зза пазухи, гостила свого мабуть єдиного безсловесного друга — трудяку. Над Амалією явно знущалися, а вона мовчала і тільки іноді на кучугурах фекалія, щоб ніхто не бачив, брала ма-

леньку, стару розумну голову Меридіяна в свої руки й ридаючи говорила:

— Меридіяне, скажи Меридіяне, старенький трудяка, за що нас з тобою ті злі тирани так мучать? За що?

Але Амалія була наївна. Янович дізнався, що і в ролі асенізатора Амалія нездоланна, і кинув її на сплавні роботи. Не допомогло й це, і він її кидає в знаменитий льох під головним будинком. Кілька день Амалія провела в льосі. В'язні пошепки говорили про це. Через стукачів Янович пустив чутку, що Амалія хотіла тікати. Всі з цього тільки сміялися. За якийсь тиждень бліда і змучена Амалія з'явилась на подвір'я. Був початок вересня — день відпочинку. Чи була це неділя, не знаю, бо день відпочинку це зовсім не неділя, а день, може бути він один раз на місяць, день що його визначило начальство за день відпочинку.

В цей день люди голяться, латають штани, перуть білизну, пишуть листи, а по обіді виходять з бараків і гуляють навколо озера — гарного озера анзерського.

Це був початок золотої осени 1934 року. Теплої, сухої, погідної. Вже перед дванадцятою годиною було зовсім тепло, і в'язні без бушлатів, лише в тілогрійках, поголені і святково одягнені, гуляли навколо озера — бездонного здавалося, чистого оточеного навколо рябинами, червоні грона яких спускалися до води. Над самим озером наш звичайний степовий рогіз і трава серпувата, а в рогозі великі клітки вкопані в землю і хитромудрі пастки. Це для ондатр. Соловецькі острови мають понад чотириста озер, всі ці озера прісні, з доброю водою і поживною в більшості рослинністю.

За часів каторги сюди з Америки були завезені спеціяльні щурі-ондатри, шкіра й міх з яких високо цінятся, і на Соловецьких островах спеціяльно їх вирощували. Були підготовані спеціяльні кадри робітників-в'язнів, що дбали про тих щурів, підносили до озер спеціяльні підкормки, бо щурі жили у великих норах на берегах озер, а коли наступала осінь, тоді всі озера обставлялись пастками, коло пасток клалася навколо свіжа морква як приманка і так виловлювали тих щурів, далі вбивали, здіймали шкіру, вичиняли і вже готове хутро відправлялося з островів.

В мій час на чолі питомника соловецьких ондатрів стояв голова раднаркому Татарії, прізвище якого я забув, але знаю, що він прибув на Соловки разом з Султан-Галевим — секретарем татарської компартії, що ви-

сунув таке саме гасло як Микола Хвильовий на Україні: „Геть від Москви!“

Так, гуляючи в той день над озером, споглядаючи ондатр, рябинові ґрона і голубу трохи зеленувату глибінь озера, ми, замучені тяжкою працею й неволею, не звертали уваги на вежі з кулеметами, що зовсім недалеко від нас височіли і кожен поринав думками далеко туди, далеко за прокляте Біле море, що нас молодих і творчих замкнуло там на тих Богом забутих островах.

Сонце й тепло, погідна година не тамувала, а підносила тугу і біль, і кожен з нас там, на крайній межі, відчував всім єством душі і тіла безнадійний, смертельний голос тоски. Не радувало сонце й Богом створена краса того озера анзерського.

Та враз всі гуляючі зупинилися. Від головного будинку, ризиденції начальника, почувся душу роздираючий крик. Всі ми кинулися чим дуж в бік будинку, а назустріч простоволоса з розпанаханою блюзою і оголеними грудьми бігла Амалія, гістерично ридаючи й приказуючи:

—Гади, бандити, звірюки!

За яких метрів десять від нас раптом зупинилась, випросталась, вхопила себе за оголені груди, ніби бажаючи прикрити їх руками, круто повернулась, шугнула в рогіз, вискочила на камінь:

—Прощайте, товариші! — і вхопивши довгі біляві коси в обидві руки, напруживши м'язи, вигинаючи стан кинулась в бездонну голубу глибину.

—Царство небесне, царство небесне, упокой її душу Господи,—замолов старичок священик, що майже поруч був з Амалією і, швидко-швидко знявши шапку—вушанку, христився і кланявся.

—Рятувати, а не царство небесне, стара шкапо, налетів на бідного дідуся прожогом Іван Барило, що на ходу встиг вже лишитись в одних кальсонах і з усієї сили турнувши старичка, плигнув з того самого каменя в озеро.

—По каме-ерах! — гукав щосили командир ВОХР'а. І конвоїри з ґвинтівками напоготові гнали нас до бараків.

За хвилин десять біг, дрижачи і цокаючи зубами, Барило до бараку. Амалію не знайшов. Надвечір сіткою піймали її труп і поклали в мертвецьку. Яновича викликали в Кремль. Замість нього прибув через пару день новий начальник острова Анзер. Яновича призначили

начальником 3-го таборового пункту біля Медвежої Гори Біломорсько—балтійського табору.

Начальник острова змінився, а порядки лишились ті самі, з тою різницею, що береги озера стали територією заказаною, і ніхто з в'язнів, крім ондатроводів, не мав права наближатись до озера.

Та швидко минули погідні дні й ніхто за озером не тужив

Предметом розмов, що точилися у в'язничних камерах, була Голгота, так звалось урочище з високим горбом у центрі, а на тім горбі свого часу ще у ХУІІІ столітті. монахи збудували церкву й скит, назвавши все разом Голготою в пам'ять розп'ятого за нас Ісуса Христа. Свого часу спасались там подвижники—ченці, молилися за людей чи власні гріхи відмолювали, а в наш час в тій церкві—Голготі оселено було 275 бабусь, молодиць і дівчат українок— людоїдок. Очевидно ж, що темою розмов не було те, що ті жінки були людоїдки, нікому й до голови не приходило якось оцінювати цей факт масового людоїдства 1932-33 р. р. в країні квітучого соціялізму. Факт людоїдства на Соловецьких островах нікого не вражав, бо власне на островах людоїдство було постійним явищем від 1929 року, тому такого порядку тематика нікого не цікавила. Такі справи як убити і з'їсти собі подібного за 65 паралелею поступово входили в побут і розглядалися лише як більш-менш оригінальний спосіб здобування харчів, але не більше й не менше.

Від 1929 року з часів так званого „произволу" на Соловках було зареєстровано десятки людоїдських справ, а з 1932-33 р.р. сотні, ще ж більше їх лишилось утаємниченими, нереєстрованими. Аж від 1934 року щодо цього було вжито рішучих заходів, а головне — без конвою від 1934 року ніхто майже не ходив.

Інакше виглядала справа на островах раніше, коли цілі групи кримінальників тікали з пунктів, де вони оселені були, чи з різних ізоляторів і не тікали з острова, а залишались в лісах і нетрях, творили бандитські ватаги, і ці ватаги, власне засуджені на голодну смерть в лісі, коли не могли здобути нічого іншого, — ловили в лісі кожного смертного і без особливих церемоній з'їдали. Я зустрів багато з тих героїв живими і здоровими вже, правда, на материку, які цілком спокійно розповідали, як вони свого часу всяких „штимпів" і „осмадеєв" розкурочували і піджарювали.

Ото ж саме тому в наших бараках ніхто не шукає моральної оцінки суті того, що становили ті 275 українок-людоїдок. Це було явище навіть не екстрординарне на Соловках.

А розмови точилися лише в пляні, як би дістатися до тих дівчат, як би з ними переспати і т.д. Починали ці розмови переважно ті, що вже обжилися на Анзері, що не копали канав чи ліс не рубали, а ходили коло коней, свиней, корів і т.д.

Тисячі правдивих і вигаданих історій розповідалося про ту недосяжну Голготу, але оповідачі ніколи не відбігали від головної теми, і я, вже знаючи, про що буде мова, не прислухався до оповідачів.

Як тільки з'влявся до бараку кучер начальника острова Яновича, як відразу ж до нього:

— Що, Альоша, й сьогодні їздив?

— Да єзділ, єзділ, штоб на нем медведь єзділ, — говорив флегматичний Альоша Кацапчук, якого так всі називали і про його прізвище ніколи не згадували.

Фактично Альоша приносив відомості про всі пригоди Яновича, розповідав він все це своїм вірним приятелям, а від них вже знав цілий барак і табір.

З тих оповідань було ясно, що як Янович, так і уповноважений третьої частини та командир ВОХР'а мали на Голготі спеціяльну резиденцію, куди приїздили пити горілку в товаристві дівчат-людоїдок.

Іноді вони їздили на Голготу разом, іноді поодинці. Як тільки з них хто приїздив, всіх дівчат і молодиць до 30 років вишиковував Побєдоносцев — єдиний мужчина, бувший жандармський офіцер, хворий на пасивну педерастію, якого було призначено на Голготі начальником Колони — цей начальник вишиковував у великій залі молодиць і дівчат, і „пани" вибирали собі для втіхи по одній, по дві чи навіть по три різного віку, вроди й кольору очей і волосся людоїдок.

Між людоїдками було п'ятнадцять неповнолітніх дівчаток від 10 до п'ятнадцяти років, деякі були з мамами, тітками, сестрами, чи бабусями.

При кожній визиті панів, Голгота тихо ридала. Ридала тихо, бо хто смів піднести голос, той був немилосердно катований Побєдоносцевим, який з звірячою злістю ненавидів жінок, будучи сам пасивним педерастом. Жалітися було нікому.

Один раз я мав нагоду бачити Побєдоносцева. Мені його показали спеціяльно, щоб я знав, як виглядає цей

євнух гарему наших представників революційної законности і перековки на Анзері.

Більш як півтораста молодиць і дівчат були предметом втіхи тих трьох псіхично звихнутих садистів-начальників, і тільки одна з-поміж тих всіх непокірна Настя Плескань зламала це зачароване коло, і ці оргії стали відомі після самогубства Амалії, в скорому часі по Яновичу відкликано і його друзів, полишено лише Побєдоносцева, але про Настю буде мова окремо.

Вже й тоді, коли по кількох тижнях по смерті Амалії всіх українок-людоїдок перевезено було з Голготи на остров Муксольму, в наших бараках розмови про Голготу не припинились.

Але на одну з них звернув я увагу.

Сашка Інтеліґент — Олександр Семьонов, спеціяліст жіночого взуття, „професор-сапожник", як говорив Сашка, одного разу запротестував і заявив, що він не має жадного інтересу до тих українок-людоїдок, і коли б хтось з присутніх мав щастя їх приймати, як привезли їх на Соловки, — він ніколи в світі не наважився б пригорнути жодну з них, хоч би вже вони нині й стали писаними красавицями.

— Реб'ята — говорив Сашка, — як би ви бачили їх! Я, братці, вже мабуть п'ятнадцять літ по тюрмах і таборах, а таких привидів бачив уперше.

Сашку попросили розповісти і Сашка, скрутивши цигарку, сплюнувши як тільки плює його соціяльно-близька категорія, почав оповідати.

— Ви ж, звичайно, всі пам'ятаєте, як минулого року восени почали в нас ходити „параші", що на Соловки „баб" везуть. Всім відомо, що кожний з нас завсіди за ге, щоб...

— Тільки без вступу, Сашка, — хтось перебив його.

— Не хочеш слухати, вкрийся бушлатом, — огризнувся Сашка і продовжував.

— Так, словом, ми не проти живого м'яса. І як говорили, так воно й сталося. Я тоді бригадиром був вангажної бригади в порту — мав сорок хлопців і жив, ну, самі знаєте, правильно жив — мішок „направо", ящик „налєво", з матросами зв'язок мав. Братці, два ящики горілки під електростанцією сховав, тільки що з нашими „штимпами" каші не звариш. Скажу вам, братці, по правді — нема людей. Фраєр пішов ані тобі той, ані

придержати, а кожна свиня у жуліки преться. Украде пайку хліба і вже „паханом“ себе іменує!

— Словом, не довелося мені довго бриґадіром бути, та й у порт мене ні за які коврижки не пускали, але отих красавиць ще довелось вивантажувати.

— Скажу вам по совісті, що як зайшов нарядчик та як крикнув: „Сашка, давай з бригадою в порт баб приймати — так мені серце тільки тьох-тьох. А хлопці, як змії. В три хвилини вже на „Сєверних воротях“ були і не йшли, а бігли до порту.

— Прибігаємо. На причалах „Ударник“ стоїть, на палубі Іван Іванович, начальник третьої часті, словом, всі шишкомотателі. Тихо кругом, так ніби не людей, а картоплю привезли.

— Іван Іванович ходить по палубі, щось говорить, чуємо сердиться, а другий за ним по п'ятах і щось доводить.

— Давай на корабель!

— І ми всі вискочили на палубу.

— А Іван Іванович до нас: „Так що, хлопці, вам доведеться розвантажити трюм, тільки обережно — цінний товар нам надіслали й зареготав, а ті, що з ним були, аж лягали зі сміху.

— А з трюму, братці, чую, тягне страшним смородом. Я вже догадався. Лізу першим, а за мною і хлопці мої. Братці, що я там побачив, ну, словом, ми вже бачили всякого, але такого, нащо в мене серце камінь, а як глянув, ах ви гади, думаю, вам реготати, хєвра вонюча. Не люди, братці, — трупи, мерці! Мерці, як один. Сплошна загибаловка. З Архангельська їх виявилося везли — десять день у трюмі з-під вугілля. Чи люди, чи чурки з очима!

— Беру першу в якомусь дранті, підійняти хочу, аж бачу мертва і чую від живих і хлопців, що по трюму розсипались, що в трюмі мабуть більше мертвих, як живих!

— Хутенько підіймаюсь на палубу, а начальство далі, аж під кормову частину від виходу з трюму відійшло — сморід їм не до смаку, кричу до їх гадів: „Начальнички! Передусім мертвих, чи живих виносити?“

— Живих, — каже Іван Іванович, мертвих хай везуть туди, звідки привезли. І хлопці почали носити. І такий, братці, сморід з корабля пішов, в цілому порту дихати немає чим.

— Всі майже вони були хворі на дезинтерію, все

обгаджене, а в такому лахмітті всі були, що ні за що не пізнати хто й що вони.

— Троє з наших плюнули й не стали носити. Всі блювали. Не було сил триматися п'ять хвилин у трюмі, а їх бідолах десять діб там тримали.

— Я сам двічі у „ригу" їздив, але скажу вам, що таки й сам не знаю чому до них у мене такий жаль виявився, що як побачив, як двоє з моїх по-свинськи поводиться з тими, що виносять, підійшов і сам при начальству обом з'їздив по пиках, аж кров'ю хлопці заюшились. А це й побачив Іван Іванович та до мене. А хлопці ні звуку, одержали й побігли до трюму.

— За що ти їх, каже, Семьонов?

— Щоб, кажу, з людьми по-людськи поводилися! А він, братці, блимнув на мене, сплюнув та й каже: „Тоже мені людей знайшов ти, Семьонов," — і пішов з палуби.

— Триста п'ятдесят живих винесли, з них було 275 жіночого полу і 75 чоловічого. Хто з них були молоді, хто старі, ба навіть діти, трудно було тоді пізнати. А сто одинадцять, братці, не знаю вже якого вони були полу — було мертвих. З тих, що винесли, може пару десятків сяк так ногами пересувалися, а всі інші, як дрова лежали.

— Виносили ми їх, клали прямо на вози і возами везли до лазні, а як всіх вже винесли, то Іван Іванович нам подякував і наказав видати кожному по пайці хліба і по пачці махорки за ударну роботу. Махорку з корабля видавали, а хліб в Кремлі. І як бригада пішла, а я лишився чекати на ту махорку, то чув як з начальником конвою Іван Іванович трохи не побилися.

— Начальник конвою з „Ударника" вимагав, щоб Іван Іванович забрав мертвих, а Іван Іванович казав, що він накаже перевірити живих і тих, які швидко помруть приєднає до мертвих, і хай забирається з усім тим товаром під чотири вітри, І таке, братці, між ними пішло, що ось-ось за петельки візьмуться. Тоді Іван Іванович, як визвіриться, як крикне: „Начальник УРЧ, повернуть всіх на пароплав, я відповідаю!"

— Ну тут вже, братці, начальник конвою зразу на півтона взяв і за якісь півгодини „Ударник" з мертвими замість Архангельська до Кемі пішов, а я з махоркою до Кремля.

— У лазні ще п'ятеро мужчин і дві жінки померли, а всіх останніх у Кремль, у 1-шу роту, під лазаретом

оселили, а вже десь у жовтні, як ви самі знаєте, перевезли жінок на Голготу, а чоловіків на Зайчики.

— Так-то, братці,—закінчував Сашка, як я згадаю про тих наших людоїдок, то не те, що з ними спати, чи цілуватись, а мене від одної згадки на ригу верне, бо не можу забути, якими були вони.

— Ну, положим, Сашка, — хтось обізвався.

— Ні, таки не положим, а факт. Якби ти понюхав, що я винюхав біля тих бідних створінь, то дурниця з голови вилетіла б. Тьфу — смачно сплюнув за улюбленим звичаєм Сашка і почав крутити козину ніжку.

Так починали соловецьку кар'єру українки-людоїдки, що саме тоді були перевезені з Голготи на Муксольму.

БІЛОРУСИ

Цілком несподівано для всіх нас, як і для мене, кінчилася наша канальська каторга на меліоративних роботах і не тільки групу йодників, а ще пару десятків людей спішно було надіслано знову на вже нами обжиті Пічуги.

Надійшов, як довідалися ми пізніше, наказ з Кремля — всі ті штабелі дерева, що вже було викочено за кілька літ на берег, ми мусіли привести до ладу, приготувати кошелі і набити їх тим деревом для сплаву.

Була середина жовтня. На Білому морі вже починають в цей час шторми й безперебійно продовжуються, аж доки навколо берегів не сторсуються гори льоду і не візьметься прибережний двадцятикілометровий простір навколо островів льодом.

Та хіба шторми обходять начальство! Плян сплаву в ганебному занепаді, а плян треба виконати за всяку ціну.

І довкола острова, на всіх командировках почалось гарячкове, ударне і зверхударне виконання сплавного пляну. Коли я гірко нарікав на меліоративні роботи, коли я часто лягав з думкою, що на ранок не встану, то тут вже можливість вмерти була, як мені здавалось, — ґарантована.

Вже в перший день нової праці я потрапив опинитись не на кошелі, а під кошелем, дізнався добре, яка на смак вода Білого моря, так що мене довелося добрих півгодини товаришам на березі гойдати, але вмерти мені на тих милих сплавних роботах не пощастило, бо

врятували мене від тих робіт мої друзі, що працювали в кошелі.

Завинив в цьому передусім мій любий покійний друг Генадій Садовський, який вжив всіх заходів, щоб мене якими завгодно шляхами але з Пічугів забрали. Начальником Сільгоспчастини островів став тоді Олександр Навроцький, мій старий опікун і друг ще з Морсплаву, і він, дізнавшись про мою безнадійну ситуацію, домігся через УРЧ перевести мене до 3-ої сільсько-господарчої колони у Кремлі, як спеціяліста-зоотехніка. І, хоча в УРЧ йому показали чорним по білому написане, що я не зоотехнік, він таки переконав УРЧ, що я маю ще й другий, незаписаний в картотеці фах—зоотехніка

Одного ранку прийшов „чебурдеєць“ і сказав, що я з ним маю йти з „вещами“ до Кремля. Я був без міри радий, а мої друзі просили, щоб я не забував про них і все, що тільки зможу там у Кремлі для них зробити, щоб конче зробив.

Коли ця новина стала всім відома, мене відкликав старенький, показний на вигляд, з сивиною мужчина, вищесереднього росту, огрядний, з насупленими бровами і сірими, я б сказав, шкляними очима. Досі його я в тій нашій землянці навіть не помічав, на працю він не ходив, бо був інвалідом чи на становищі інваліда.

Він подав мені руку і відрекомендувався Завітневичем, білорусом, бувшим керівником відділу плянування Білоруської Академії Наук у Менську.

Я відразу запитав Завітневича, чи знає він інших білорусів, які прибули на Соловки, він сказав, що знає і що власне він і хотів би саме з ними спіткатися і разом жити у Кремлі. Саме в цьому і полягає у великій мірі справа чому він до мене звертається.

Знаючи тих білорусів, я радо погодився йому всім, чим зможу, допомогти, хоч, очевидно, годі на мене покладати великої надії чи давати якісь серйозні доручення, коли я в цю хвилину ще не знаю, чи справді йду до третьої колони, чи до ізолятору,

Проте, раніш ніж закінчити мої стосунки з Завітневичем, я коротко оповім про групу білорусів на Соловках, про мої з ними зустрічі і про їх становище. Моя пам'ять, на жаль, зберегла тільки прізвище, та й то не всіх, а імена я, звичайно, забув.

Взимку 1933 року я був недалеко від станції Кемь на так званому „Морсплаві“—пересильному пункті, че-

рез який ішли етапи на Соловки. Тут я зустрів щойно прибулу групу білорусів з Менську.

Передусім згадаю тут групу так званого „білоруського національного центру“, що складалася з білорусів, які повернулися до совєтської Білорусії. Це були колишні члени білоруської „Громади“—організації, що була на терені Західньої Білорусії під владою Польщі. Ця група опинилася в польській в'язниці та згодом була обмінена Совєтським Союзом на польських та білоруських в'язнів, що сиділи в совєтських в'язницях,

З великим тріюмфом та помпою їхали ці жертви польської сваволі до совєтської Білорусії, до щасливої, незалежної і самостійної“ соціялістичної совєтської Білорусії. Курорти, санаторії, бенкети, найкращі посади—все було до послуг цих страдників—революціонерів, що їх так мучили „фашисти—поляки“. Почалося справді не звичайне життя, а цілковите свято. Рак—Михайловський Дворчанінов, Мятла, Гаврилик були щасливі надміру.

Та святкова дружня доба тимчасом якось непомітно кінчилася і настали звичайні совєтські будні. Члени „Громади“, колишні посли польського сойму найменше очікували тих буднів та почали здивовано озиратися навколо. А навколо був жах, а навколо був погром за погромом і „громадяни“ замислились. Та думати довго не довелося, бо незабаром ті звичайні білоруські будні зачепили їх самих, певних, що совєтська влада—то щастя білоруського народу.

Вони надійшли, ті будні, несподівано, і опинилися ці мрійники в найбільшій в'язниці у Менську, на білоруській, але, на жаль, не своїй землі.

Пізніше, на Соловках, білоруси так тепло згадували польську в'язницю і протиставляли тій в'язниці совєтську тюрму, як суцільний жах з усіма її дикими, жахливими порядками.

Рак—Михайловський, Мятла, Дворчанінов та інші були засуджені за шпигунство на користь Польщі, участь у підпільній націоналістичній організації, у збройному повстанні, у використанні державної трибуни з контрреволюційною метою, у терорі проти представників совєтської влади. А всі ці страшні провини вони учинили ніби в підпільній контрреволюційній організації, що звалася „Білоруський національний центр“,

Саме в менському ГПУ ці „возвращенці“ зрозуміли, що являє собою совєтська влада і що таке совєтська соціялістична Білорусь. Тут вже були не поляки, проти

яких можна було виголошувати промови, улаштовувати атентати, закликати до збройного повстання та морочити голову собі й своїм людям.

— В тюрму їх, гадів, на Соловки,— кричали ті, що так недавно їх вітали, і прославлені герої опинилися в глибоких льохах менського ГПУ.

Але мало було кинути їх до в'язниці. Треба примусити оббрехати себе, написати про себе, що вони справді запеклі вороги большевиків, що вони учинили страшні злочини і ще вони слізно благають помилування. Майже рік сиділи колишні „громадяни", і енкавидистські костоправи з ГПУ не тільки повитягали їм жили, а й декому душі порозчавлювали та затоптали в багно.

Нещасні й жалюгідні прибули на Соловки ці володарі, що стали найупослідженішими рабами. З усіх цих найвидатнішим та найбадьорішим був Рак—Михайловський.

Не знаю про його минуле, не знаю й про його діяльність на совєтській Білорусі. Можу ствердити тільки одне, що ця людина справді одверто й без найменшого жалю казала: „Так нам і треба". Мені довелося кілька разів розмовляти з Рак-Міхайловським, і він на мене справив хороше враження. Здавалось, що людина, у якої голова була набита вщерть всяким совєтофільським мотлохом, не може так швидко прийти до пам'яти, але у Рак-Міхайловського цей чад швидко розвіявся. Він рішучо і категорично засуджував усе, у що так сліпо повірив, і картав себе за минуле. На Соловках тримався незалежно, працював на важких фізичних роботах, скрізь і завсіди підкреслював свою ненависть до большевизму, до Москви, і зрештою десь у 1936 році потрапив до одного з соловецьких ізоляторів. Відтоді про нього я не мав жодних відомостей.

Високий, стрункий, з синяво-сірими очима, Мятла був лірично-ніжною, тихою людиною. Я любив слухати, як він розповідав про Польщу, про те, що змусило його стати білоруським комуністом, що привело його до цих страшних, всеупосліджуючих соловецьких тортурів.

Він був хворий на сухоти, кашляв, а працював на важкій, непосильній для нього роботі. Ще на „Морсплаві", стругаючи бруски у деревообробній майстерні, кидаючи рубанок, казав:

—Ні, не витримаю! Якби хоч норми були менші! — і ніколи не виконував норми.

На Соловках довелося копати канави на меліора-

тивних роботах, а внаслідок цього він потрапив до соловецького шпиталю, звідки таємно винесли тільки труп. Мятли, а де поховали—ніхто не знав. Ця сумна подія сталася навесні 1936 року.

Блідий, з чорною бородою, трохи згорблений Дворчанінов своєю манерою в розмові нагадував професора Він ніколи не виголошував промов, як це робив Рак—Міхайловський, і не ставив крапки над і. Ні, він спокійно намагався все зважити, перецінити і знайти забутий вже шлях до власної нації.

На Соловках тримав себе дуже порядно і обертався в порядному товаристві. Працював на початку на так званих загальних роботах, і щодо нього не було якихось вибриків з боку ГПУ, а втім так само і він 1936 року потрапив до ізолятора, а потім про нього нічого більше не було чути.

Гаврилик був типовим селянським вчителем. Високий, русявий, з риженькою борідкою на круглому відкритому обличчі, з трохи кирпатим носом. Від нього аж пашіло міцним білоруським дядьком. Він був милою, людиною, трудівником, ретельним і спокійним. Він неохоче вступав у бесіду, а коли вже починав говорити, то говорив довго і пристрасно, ніби боявся, що слухачі не зрозуміють його. А то більше він був одинокий і тільки задумливі його очі вдивлялися кудись в далечінь. На жадному з цієї групи білорусів менська трагедія не відбилася так тяжко, як на цьому вчителеві. Він не міг навіть чути розмови про Менськ, про совєтську Білорусь, про совєтський соціялізм. Так він його ненавидів і так його проклинав. Він нагадував того шекспірівського героя, що казав: „Так, ви мене навчили говорити і я можу тепер вас проклинати“. Ця страшна травма, цей всеупосліджуючий жах привів Гаврилика до заперечення самої можливости каяття. Він так казав: „Я — найнещасніша людина, бо не можу, не маю навіть права піднести свою голову до неба й подивитися на зорі з їх вічною і непорушною справедливістю“. І ось він, колишній комуніст, щиро і віддано ставав молитися Богу та просив помилувати і простити його, окаянного.

Десь наприкінці 1935 року я востаннє зустрів Гаврилика на маленькому острові „Малиє зайчики“, де він був з кількома „штрафними“. Хто б з тамтешніх бувальців назвав його „комуністичним монахом“. Він був дуже змучений, ні з ким не розмовляв, вечорами виходив з бараку і за дикою сивою замшілою скелею

ставав на коліна та довго молився. Вже напівбожевільного забрали його з тих „Малих зайчиків“ і посадили до ізолятора, звідки він так і не вийшов.

Лиш Завітневич з-поміж них зажив собі лихої слави. Розмовляючи з ним перед відходом до Кремля, я про Завітневича не мав жадного уявлення, і коли він почав мене благати, щоб я узяв у нього два закриті листи: один на ім'я начальника білоруського ГПУ, другий — на ім'я начальника III-ої частини, я дуже неохоче зрештою погодився, бо справді становище його було жалюгідне, а в тих листах, як він мені пояснив, було написано: в одному — прохання про те, щоб дозволили йому жити у Кремлі, а в другому—щоб дали йому право листуватися з родиною. Цей білорус, як і всі інші ув'язнені, знав мене за людину інтеліґентну й порядну, отож, очевидно, через це він і довірив мені таку справу. Повертаючись до Кремля з тими листами, я запитував сам себе, знаючи, кому вони адресовані: „Що я несу? А що, як це доноси? А що, як у тих листах таке написано, що в результаті кілька чоловік будуть розстріляні? Адже ж цей білорус людина мені зовсім незнана. Правда, на той час ніхто не говорив про нього, що він на острові причетний до доносів. А з другого боку, як мені, людині інтеліґентній, розпечатувати чужі листи та їх читати. А може там написано щось невинне й конче потрібне, що тільки його та нікого іншого не стосується?

Я довго вагався, але нарешті вирішив одного листа прочитати. Від „чебурдейця“ попросився, мовляв для потреби, і, зайшовши у кущі, обережно розпечатав, а коли прочитав тільки перші рядки, мені вже стало ясно, що то за листи. Я, не дочитавши, сунув того листа до кишені і спокійно пішов за конвоїром.

Прибувши до Кремля, я пішов до бараку Рибпрома, і там з моїми друзями Навроцьким, Распоповим і Грибінником разом прочитали ці листи.

В листі до начальника білоруського ГПУ цей „вірнопідданий“ доносив на своїх товаришів білорусів-комуністів, що з ними він виміняний був з польської в'язниці — Рак-Міхайловського, Мятлу, Гаврилика, Дворчанінова й інших, характеризуючи їх, як найлютіших ворогів комунізму. У листі до начальника III-ої частини він доносив на цілу групу політичних в'язнів, наводив їх розмови та поруч не гербував і всілякими побутовими дрібницями, що були заказані для ув'язнених.

Рівно через 10 днів я знову вибрався до тих самих

„Пичугів“, куди потрапив в ролі фуражера, і знову зустрів цього „писателя“. Сказавши йому, що його листи того ж таки дня я вкинув до скриньки III-ої частини, я також по-дружньому з ним розмовляв, і цей „прожженний политик“, бачачи в мені наївного хлопчака, знову попросив мене кинути ще один лист до тої ж самої скриньки. На цей раз я вже охоче погодився і, покинувши „Пичуги“, вже не вагаючись, розпечатав той лист. Цього разу були списані в'язні, що перебували на „Пичугах“ і описані були так, що в наслідок цього не один з них міг би розпрощатись з життям. Особливо гостро він характеризував Г. Садовського, цього яскравого, безоглядного і трохи необережного ворога ГПУ. Читання цього листа стало для моїх товаришів також цікавою, хоч і небезпечною, розвагою.

Повстало питання, що зробити з цим „вірнопідданим“. Звичайно, найкраще було б знищити, але знищити так, щоб ніхто не постраждав. В тих умовах дуже суворого контролю зробити це та ще й на „Пичугах“ було неможливо. Розуміється, що після того, як були прочитані перші листи, всіх, кому про це слід було знати, повідомили про те, що являє собою цей „посол польського сойму“, але чогось більшого зробити не пощастило.

Нарешті, сталося так, що цей „посол“ потрапив на „командировку“ в Філімоново. Туди ж попав і Садовський. На Філімоновім тоді поміж іншими в'язнями сиділо кільканадцять хлопчаків-українців за людоїдство в голодні 1932-33 роки. Це були хлопчаки по 12, 13, 14 років. Працювали вони в чоботарні і працювали, як дорослі, по 12 годин. До чоботарні іноді заходив і наш „писатель“, а на Філімоновім його вже добре знали і щиро ненавиділи. Так ось Садовський і підмовив цих хлопчаків, а вони його дуже поважали — кинути роботу та вимагати в начальства, щоб їм працювати лише 6 годин, як неповнолітнім, а коли уповноважений III-ої частини запитає, хто їх цього навчив, хай покажуть на того білоруса-стукача, Завітневича.

Вже наступного дня жаден з хлопчаків на роботу не вийшов, а на третій день приїхав уповноважений шукати „крамолу“. Почав „з пристрастием“ допитувати хлопчаків, як і що і хто їх навчив. Хлопчаки не кажуть. Та,“нарешті, один „признається“, що навчив їх отой дід-білорус, а за ним і інші „призналися“. Як тільки хлопчаки ті протоколи попідписували, то зараз же уповно-

важений схопив бідолашного „вірнопідданого“, лупив його вже досхочу, забрав з собою та кинув у найтемніший ізолятор під «Білим домом“, звідки той бідолаха, трохи дуба не давши, вийшов тільки місяців через три. Та щось недовго довелося йому жити в Кремлі, мабуть ще хтось йому „допоміг“ і після того той член білоруської „Громади“ вже назавжди залишився в ізоляторі.

Ніколи не забуду видатного білоруського етнографа Гріневича. Зовсім сивий, з невеликою бородою, в пенсне, з постійно привітним обличчям та добрими погаслими очима, такий непосидячий дідок. Як тільки він прибув 1933 року на „Морсплав“, то зразу ж почав ходити поміж в'язнями та збирати тих, хто хоче співати. Він був на становищі інваліда, збирав, записував і писав ноти до найрізноманітніших пісень. Коли був вільний час, збиралися аматори-співці і під його диригуванням співали. Через те, що більшість в'язнів були українці, то співали переважно пісень українських, а щоб порадувати діда, ще й білоруської „Как же мне не петь, как мне не гудзець“.

На Соловках жив Гріневич, ця жива енциклопедія білоруського народу, у інвалідній команді і, бідуючи, „скитался меж двор“. Бути чи працювати в таборових „культурно-виховавчих“ установах він не хотів, а ні до якої іншої роботи не був здатний. Був він високо чесною та порядною людиною і такою лишився й до 1938 року, аж поки не покинув Соловки, вибувши невідомо куди після ліквідації соловецької в'язниці.

З цієї ж категорії вже підсовєтських білорусів слід згадати наркома освіти Адамовича. Щоправда, його я на Соловках не зустрічав, але знаю, що він був у 1937 році в ізоляторі та на „Морсплаві“, де обвинувачувано його в якихось смертних фашистських гріхах, і ніби за це дістав він там ще нових десять літ ув'язнення.

На самому острові, на „командировці Філімоново“ в 1937 році сидів і білоруський нарком земельних справ. Прізвища його, на жаль, не пам'ятаю. Це був ще молодий, високий і кремезний дядько і, як мені здавалося, малоцікавий, а до того ж ще насичений совєтським мотлохом. Обвинувачувано його за 5-им пунктом 58-ї ст. карного кодексу РСФСР — використання державної трибуни з контрреволюційною метою. Знаю, що писав він довгі листи Сталінові, де з'ясовував свою непричетність до контрреволюції і, звичайно, нас, давніх „контрреволюціонерів“ цікавили такі вірнопіддані „діячі“.

Чимало було білоруських вчителів. Між ними пригадую двох братів Хомичів, з агрономів пригадую Савича і Лашкевича і, нарешті, сиділо багато звичайних білоруських селян.

Проте, соловецькі білоруси не були об'єднані й сконсолідовані та не мали виразної національної групи, як це було в українців, татар, грузинів, німців чи інших національних групах на Соловках.

Та дехто з білорусів на це нарікав і домагався такої консолідації і відокремлення.

З цього приводу розповідали мені розмову Рак-Міхайловського з письменником Олексою Слісаренком, який, вислухавши жалі й болі цього визначного білоруського патріота, жартуючи сказав:

— І чого вам, товариші білоруси, так побиватися і страждати за тую білоруську державу. Передайте краще ці турботи нам. Ми вам дамо гімназію, а як хочете, то й дві, та надішлемо вам пару добрячих корпусів української жандармерії — невже вам цього не буде досить?—

Присутні сміялися, а Рак-Міхайловський сказав, що він, звичайно, не заперечує проти спілки України й Білорусі, але краще хай білоруси самі будуватимуть свою державу, хоч це й тяжко. А щодо жандармерії, то він переконаний, що в цій справі білоруси зможуть виявити свої таланти краще, аніж в справі консолідації білоруської нації.

Так пікантна історія з Завітневичем лишилася мені в пам'яті, а з нею й світлі імена моїх соловецьких друзів-білорусів.

СОЛОВЕЦЬКИЙ БОГ І »ХРИСТОСИКИ«

— „Край наш, край соловецький,
Проклинаємо тебе ми край совецький!
Земле, наш рідний краю,
За що караємся від края і до края!“

— Ей ви там, хто там, тихше, „казаки їдуть“! І пісня стихала, співака мугикаючи йшов далі. А група в'язнів стояла собі і іронізувала над невдахою — співуном.

— Бач, який знайшовся, родіна йому від края і до края не подобається!.

А той обертався, ставав на порозі і на всю силу:

— „Хараша страна моя родная...

— Оце правильно. „Жарь, Ванька, бога нет!“

„І кто с пайкой по жизни шагает
Тот нигде и никогда не пропадет" —

озивався хтось з другого кутка веселим комсомольським маршем, де слово „пісня" скрізь було замінене на слово „пайка", себто щоденний трьохсотграмовий приділ хліба.

— Не журись, хлоп'ята, живемо як у Бога за пазухою, бережуть, стережуть краще, як треба, та ще й тобі врожай чи не врожай, а триста грамів віддай і ніяка тобі гайка.

— Що триста грамів! А пироги з молитвою!

— А каріє глазки!

— А борщ імени орденоноски Марії Демченко! Ха-ха-ха. Не життя, а маліна, сідаймо писати, братці, благодарственного листа „родному отцу" товарищу Сталіну, що дав нам радісне, щасливе життя.

— А мать.. — Ти, прикрий плювалку — казаки їдуть!

І знову стихав сміх і надходила туга, стара, давня, як ота стіна соловецька кремлівська. І йшли в розтіч веселі соловчани, веселого, гіркого соловецького сміху майстри.

Я був новою людиною в камері і тільки озирався навколо, шукав у камері тих, з ким мав би й радитися й у супрягу з ким стати, щоб ходити до кухні за тою баландою, отими „каріми глазками" — вонючою і солоною разом рибою, отими пирогами з молитвою — себто маленькими кусниками печеного чорного з пріллю хліба, отого борщу імени Марії Демченко, який варився виключно з гнилих буряків і іноді був солоний, а іноді й не солоний, проте крім буряків нічого іншого в тому борщі не було.

Я приглядався до мого нового оточення, а думками був там, на тих проклятих Пічугах, де в надзвичайній ситуації були мої товариші і передусім Генадій Садовський.

Я обдумував різні пляни допомоги, допомоги негайної там для них, на Пічугах, аж доки справа перенесення їх до Кремля набере актуальности.

Я вирішив розшукати в Кремлі всіх, незалежно від раси і племени, всіх тих, що знали мене ще з „Морсплаву", і здобути все, що тільки можна здобути.

І я зробив так. Я приходив до першого-ліпшого, хто тільки мене знав і запитував його, дивлячись йому прямо в очі: „Віриш мені, колеґо, що я не жулік?" І ко-

ли той відповідав, що вірить, то тоді я просив у нього те, що він може дати — чи гроші, чи тютюн, чи продукти, чи одіж, чи будьщо і ніколи з мене не вимагали повертати віддане.

Для чого, для кого і в яких цілях я це роблю, його це не мусить цікавити, тільки я запевняю його, що роблю це з високих міркувань людського милосердя і тюремного побратимства.

І що б ви думали, всі панове, що не сиділи ніколи в тюрмі, що могло б бути з цієї акції пожиточного?

Я знайшов у Кремлі щонайменше двісті мені знайомих і не було жадного з тих, до кого я підійшов, жадного не було, що мав би сумнів чи пошкодував.

Бодай крихту. Кусок недоїденої пайки, коробку сірників, тютюну на цигарку, що з волі привезено якусь майку, чи кальсони, десь ще з волі, чи з посилки, зубок часнику, сушені фрукти, навіть українське сало — словом ці двісті осіб протягом п'ятиденної моєї невтомної праці дали два добрих чували різного добра.

Так було. Тепер повстала проблема вивозу всього того добра з Кремля і доставки на Пічуги. Але тяжко було зібрати, а винести й доставити знайшлися. І вже за пару тижнів, як я покинув Пічуги, мої товариші під командою Садовського ділилися таємно дарами від „дядюшки з Америки".

Я думав, що вигадав новий метод такої акції, але коли в процесі моєї праці говорив з людьми, то з'ясував, що ніякої я тут Америки не відкрив, бо ще п'ятнадцят літ переді мною люди користувалися з такої методи.

Вона добра тим, що ставить під удар ГПУ всього лиш одну особу, власне збирача, натомість всі інші легко можуть відмовитись, що такий-то, скажімо, в мене просив те-то персонально для себе і я дав йому, а що він з того зробив, — я не знаю і знати не бажаю. Таким способом відрізувалися всі кінці, і в ізолятор чи куди інде йшов тільки один той, що проводив збірку.

Проводячи цю збірку, я одночасно знайомився з іншими людьми й пізнавав Кремль—ту занурену потвору, що, оточивши себе неприступною стіною, як вампір висисав з живих людей кров, якої й так їм бракувало. Я хотів зрозуміти цей твір скрайніх, фанатичних його будівничих. І мені так здавалося, що кожний той сірий тисячепудовий камінь, що лежав в тій стіні, дихав ортодоксією і непогрішимістю супроти єдиноправого і

єдиноправдивого бога соловецького. Це був бог інший, він рішуче різнився і уявлявся творцями Кремля цілком іншим, як його уявляли люди на цілому світі. Соловецький бог був особливий, він був наділений якостями, характерними для цього темного жорстокого краю. Бог не був милостивий, а лиш всекараючий, соловецький бог не прощав найменшої провини, він лиш карав, карав і на майбутнє віщував страшні муки.

—Разумейте язици і покоряйтеся, і покоряйтеся!—

Не знайшли соловецькі ревнителі бога іншого з цілої віри Христової, як тільки цю всеупокорюючу фразу.

І я ходжу темними переходами Успенського недогорілого собору і вдивляются в ті утвори—ікони, і без ґіда пізнаю кожний той рукотворний твір почитанія бога. Оце зовсім після—строгановської школи ікона, навіть Васнєцов дістався он там, але це тільки плями в загальній композиції.

Онде, він на стіні з всекараючим вогненим мечем, з диким конквінстадорським обличчям—це вона, це вже соловецька школа! Онде, на цілу стіну найстрашніша і найнаївніша груба, монументальна картина страшного суду.

Он там він сидить всекараючий бог з насупленим грізним обличчям, одесную його покірний, безвольний і без натяку на будьяку силу його син, за нас розп'ятий Христос, а Пречиста Мати — покірна раба, без найменшого натяку всепречистої матері й заступниці.

З найбільшим ентузіязмом виписані чорти, чортеня-та, великий Сатана, казани, вогонь, смола й сірчаний зеленувато—сірий дим.

І я ходжу і придивляюся. Ось дебела з вульгарно—грізним мужчиноподібним обличчям свята, не пізнаю і читаю: „Єкатерина великомучениця".

А нижче: „Сія ікона і кіот купцом 1-ой гільдії Амосовим Ніколаєм Єпифаничем сооружена".

—Ну й соорудив!

Стоїть той перший поверх недогорілий Успенського собору, взялися ікони й хрести павутинням і павуки, як парашутисти, витанцьовують на павутинні свій акробатський танець. І стою я серед тих півруїн переступаю спокійно всі табу, йду у вівтар, бо іконостас давно знято, і знаходжу одне, друге і третє віконце, не віконця, тільки дірки в метровій стіні.

Догадуюсь. Перевіряю. Правда, це слухові віконця,

щоб упривілійовані в'язні, що сиділи під Успенським собором в страшних, мабуть, незнаних ще в світі казематах, могли б щоденно, чи власне аж тричі на день чути службу Божу і ніколи не забути отого — Покоряйтеся! —

І дехто скорявся. І враз пригадав мого попередника —Петра Кальнишевського, на гробі якого написано: „Смірілся і почил". І від болю й образи трохи не луснуло серце.

—О, святотатці і провокатори!—І не перехрестившись йшов собі я много сот літ тому вистеленими доріжками з сірого каменю, доріжками, вичовганими чернечими постолами, а може й вицілуваними адептами соловецького бога.

А насупроти перковця і трапезна. В церковці колись був розміщений знаменитий своєю нечуваною сваволею 6-й взвод 13-ої роти, одне з місць, де немилосердно катували в'язнів в ім'я нового соловецького бога й жадали від тих непокірних волелюбців—покори і „смірєнія". І над входом велика ікона—два смиренні з вінцями і сяйвом над головами дідусі — це святі Зосима і Саватій.

І я стою і довго вдивляюсь в обличчя цих двох фундаторів і добачаю, що мистець був зайшлою, чужою людиною на Соловках. Це людяні, всепрощаючі і добрі пастирі. Ні, це не дійсність. Дійсність — це каземати, правіжи і — покоряйтеся. Ці два були свого часу грозою цілого біломор'я! Ні, це фальш—ті благообразні всепрощаючі дідусі. Не були вони такими, це вони поклали основи цій потворі, що зветься соловецьким Кремлем.

Історія заперечує наївного, ліберальствующого випадкового мистця.

І я знову вдивляюся у ті всепрощаючі осяяні сяйвом обличчя і вголос питаю фундаторів — якщо ви були такі, то навіщо ж вам ті каземати?

Чомусь пригадав собі сліпу Естерку Михайла Коцюбинського і хотілося серед цієї святої тюрми крикнути:

—Святі Зосима і Саватій, куди ж ви завели? Навіщо ці похмурі з вежами стіни, навіщо каземати, навіщо бойниці й кулемети, хіба не, доволі крови?

А в трепезній тепер склеп був. Там спочивали бушлати, ватяні штани, тілогрійки, рукавиці, варюшки, валянці чечеревики „Москва—Мінськ", а найбільше там було нако, швидко по-ударному зроблених лаптєй, найпоширеніше тай

найдошкульніше з усих нещасть концтаборів СРСР. Ликові по ударному зроблені лапті, півпайки хліба за пазухою, пилка під одною, а сокира під другою рукою, шапка „прощай родіна“, а сам ніби тільки но з хреста знятий — це він, так оригінально убраний, найпотужніша сила сталінського соціялізму. Це він збудував Біломорканал, Москва—Волга канал, Кузбас, Байкало—Амурську маґістралю, Турксиб, Москва—Менськ, тільки не дав йому, тому у лапті убраному, Гітлєр добувати „Дворец Советов“ у Москві. Але Гітлєра уже немає і він його, той двадцятимілійоновий будівничий у лаптях і півпайкою за пазухою добудує! Як матеріялу не вистачить, то власні кістки покладе і кров'ю власною зцементує той „Дворец Совєтов“, щоб довго та твердиня стояла, щоб майбутні покоління могли прийти, холодного каменю торкнутися й могли так само проклясти фундаторів тої споруди, як ото я проклинав, стоячи між соборними стінами святотатців і провокаторів,

Вже починало сутеніти, коли я, йдучи від лазарету, раптом почув в напрямку північної брами якийсь гамір, лемент та врешті істеричні вигуки: „Діяволи! Антихристи! Христопродавці!

Я зупинився. Став під стіною, закриваючи обличчя від хуги, що била мені прямо в лице. Коло брами велика юрба, може їх там яка сотня була, більше жінки у білих хустках і мужчини.

Навколо них сторожа зі зброєю напоготові, може з двадцять яких, що намагається то одного, то другого з юрби поставити на ноги. Ті вперто не встають, лягають, сторожа лається, кидає, ті знову підіймаються й продовжують стояти на колінах.

І раптом чую громоподібний голос соборного баса голос, що аж стінами кремлівськими двигає:

—„Да разточаться вразі його,
Да біжать од лиця його
Ненавидящії його“

— . . . в бога, в Христа, гробокопателя, дошку, веру... і аж на сьомому поверсі кінчивши, командир ВОХР'а, захлинаючись звірячим голосом:

—Поднять ету банду!

А „банда“ — Христу твоєму поклоняємся, Владико,
І святоє Воскресеніє твоє славим!

І душі в тій божественній пісні стільки і лунає вона так звучно серед цього снігу і хуги, що зчерствілі серця стражників не витримують, а в'язні, що обліпили все попід стінами, тихо схлипують.

—Що це значить? Хто вони, ті люди? Чого вони хочуть?—Питаю першого хто ближчий.

—Не знаєш, новенький, це брат „христосики“— великі герої, брате.

Христосики співали, снігова хуга їм била просто в обличчя, а вони прославляли Христа, вони, розіп'яті, прославляли вже Розп'ятого.

І раптом—Finité la comedia — французькою мовою, і над юрбою христосиків піднеслась статна зраджуюча первороднітсь благородної кости, постать коменданта Кремля — Трубецького, останнього нащадка боярсько— дворянської родини, колись непреложного каменю династії Романових і найбільших ревнителів московського православія.

Цей останній з могікан — красивий і статний, вже прийняв нового московського і соловецького бога й без жалю розстрілює інаковіруючих, як це робили і його предки.

—Finité la comedia — кидає вдруге по-французьки Трубецькой і цю фразу розуміли всі, бо була вона найулюбленішою в устах Трубецького і визначала—негайно і якими завгодно засобами виконати наказ.

І враз з'явилася щонайменше сотня „чебурдейців“ і почали в'язати і кидати до саней непокірних „христосиків“. Вони не опиралися, тільки христилися і взивали їх дияволами і антихристами. За півгодини всі „христосики“ були на санях, і повезли їх з Кремля на „Малі Зайчики“—невеличкий острів з одним бараком і капличкою в центрі.

Хто ж такі ті „христосики“? Звідки вони і чого хочуть?

Вони теж останні із могікан. Цю категорію можна зустріти тільки за 65-ю паралелю північної широти.

Початок ця група фанатиків—християн бере з одного жіночого манастиря, з якого група черниць, фанатична і нездоланна, не побажала на вимогу большевиків розійтися, куди хто хоче, одружитись і стати цивільними людми. Ця група категорично зреклася покинути манастир і була, за допомогою війська, вивезена на північ до тодішнього УСЄВЛАГУ. Суть їхньої концепції полягала в тому, що вони відкидали в засаді збройну боротьбу з ворогом, відкидали його абсолютно і тотально.

Большевицька, совєтська влада—влада антихриста, ті, що її репрезентують—антихристи і дияволи, ті, що

виконують накази—жалюгідні грішники, нечисті, яким уготовані великі муки на тім світі.

Земне життя ніщо, тільки тля, міраж—справжнє життя на тому, посмертному світі.

Життя ще має значення, коли на землі чи в країні Христові закони і уклад громадський. Коли ж цілий уклад і закони в країні анти-християнські — жити, працювати і співпрацювати з такою владою смертельний непрощений гріх. Виконувати хоч би найменші накази влади—значить, поповнювати тяжкий непростимий гріх.

І ні один „христосик“ ні одного наказу не виконає. Як тільки, хоч би в найменшій справі, той, що приєднався до групи „христосиків“, виконає найдрібнішій наказ влади—з того самого моменту він перестає бути „христосиком“. Жадний з них не виконав першого наказу ГПУ—не відповів на питання: „Як ім'я, прізвище, де, коли народився, тощо“.

„Христосики“ витримали найтяжчі побої, наруги і катування, але імени і прізвища, і взагалі ні на які запити ГПУ не відповіли. І ціле каторжанське життя проходять під нумером.

Так їх і викликають: „Безфамільная 15 чи,—чи 97, безфамільний“ 40, 5-й чи 105-й.

І ніхто, ані в'язні, ані ГПУ не знало їх імен і прізвищ, бо з конспіративних моментів вони між собою не зовуть себе по імені, а називають—сестра, чи брат.

Оскільки вони заперечували большевицьку владу тотально і беззастережно зрікалися виконувати її накази, в тюрмах і концтаборах вони так само її накази щодо виконання якихось робіт не виконували.

Ніякими тортурами не могли примусити большевики цю категорію працювати.

Лишався останній засіб для влади—розстріл. Але коли та сама влада побачила, з якою радістю й задоволенням ті непокірні стають під кулеметні цівки, славлячи Христа—сама влада уникаючи створення культу героїв—переможців—„христосиків“, мусіла замислитися.

Бо з ходом історичних подій, започаткований черницями лиш одного Лебяжого манастиря на Північному Кавказі, рух під страшними ударами колективізаційних заходів не тільки не зник, а навпаки набрав поширення. Категорія так званих „христосиків“ не зникала в концтаборах, а збільшувалася як за рахунок тих, що вже перебували на каторзі, так і особливо тих, що ще так недавно реготали над тою фанатичною без жадних пе-

рспектив на перемогу групою. Це був рух, і є ще він сьогодні по тих несходимих болотах і нетрях, був рух одчайдушного спротиву, це був рух, що міг виникнути в найдикішій ситуації, і тому він і набрав такої ж тотально—неґуючої концепції.

„Христосики“ не несли ніякої програми майбутнього—вони тільки рішуче і безоглядно заперечували те, що було.

Жінки і мужчини „христосики“ іменували себе сестрами й братами, і життя їх відповідало тим назвиськам. Там, де жили „христосики“, було завсіди чисто прибрано, накурено ладаном, чи чимсь, що його заступало, всі сестри на головах мали білі, чисті завсіди як сніг хустки, а одяг їх хоч був благенький, був завжди чистий і вилатаний.

Вони ходили поміж в'язнями й питали, що кому зробити. Може полатати, попрати, чи пошити, чи підлогу помити, чи взагалі будьяку прислугу зробити. І в'язні давали їм, як хтось не вмів, чи не міг щось зробити, а вони все добросовісно і акуратно робили, ніколи не вимагаючи заплати. Коли їм щось давали за ту роботу, —дякували, коли не давали нічого, на їх обличчях ніхто і ніколи не помітив відруху незадоволення. В ближчі стосунки і розмови з в'язнями не входили, більше мовчали, дискусій і запитань уникали.

Були чистосердні, і хоч були між ними і молоді і гарні жінки,—не було випадку, щоб хтось наважився з в'язнів, навіть з найбільших рецидивістів—бандитів і відшибайголів, якусь з христосиць образити—чи словом, чи поглядом. Ні, вони для всіх лишилися неприступними, занадто високими, занадто чистими і та їх чистота і те, що вони мали силу з посміхом на устах стати під цівку скоростріла—оте саме приголомшувало розперезаних і розбещених і викликало безмірну повагу до героїнь у тих, що серця спопелили свої в боротьбі і неволі.

І я домагаюся про тих людей знати яко-мога більше і дізнаюся про страшні жертви, що ці непокірні склали на вівтар їхньої ідеї заперечення сьогочасної дійсности. Я тільки не годен описати, розповісти про той жах, що ці люди зі сміхом на устах і з християнським супокоєм пройшли на своєму шляху.

А хто ж той, отой, що там під північною брамою потрясав своїм голосом кремлівськими стінами ієромо-

наха Трифона? Хто він, що всі його слову підкоряються?

Це був уславлений Филимон Подоляка, що, ступивши на твердь соловецьку, приєднався до групи „христосиків“ і від початку став їх незаперечним авторитетом. І хоч ім'я і прізвище і місце походження його не були новиною, хоч до „христосиків“ Филимон приєднався пізніше, його аскетичний, подвижницький і прямолінійний чин імпонував „христосикам“, та й Филимон сам щиросердно сприйняв погляди „христосиків“.

Филимон—здоровий, ведмедеподібний з величезною сивуватою бородою, з широченними грудьми, геть зарослими чорною шорстиною, з дебелими плечима, низькуватим лобом, дебелим з горбом носом і майже сивою, довгою аж по плечі гривою на голові. Те, що було на голові у Филимона тяжко назвати зачіскою чи волоссям, то була грива, дебела й колюча, хоч і завсіди чиста, але грива, бо від часу, як Филимон зрікся одурілого з його точки погляду світу, на голові його ніколи не бачили ні шапки чи будьякого вбрання. Филимон завсіди і скрізь в спеку і сніг, в хугу і зливу, в тріскучий мороз і по невилазному багні завсіди і скрізь ходив з непокритою головою і босий.

Филимон, як зрікся світу, не визнав ані чобота, ані постола, ані якого іншого взуття для власних ніг.

Розповідають, що був він заможним господарем, мав велику родину, а коли року 1921-го від цілої родини лишились тільки невістки і дочки, а сини і зяті наложили головами, чи-безвість ділися, він взяв костур у руки, на воротях кинув з ніг чоботи й шапку, і, як стій, пішов у світ.

Филимон покинув дружину, і родину і пішов, ніким не помічений.

Розшуки по цілому СССР не дали жадних наслідків, і родина Филимона ретельно правила по ньому панахиди й ревно його оплакувала.

Що робив Филимон, де був, як він жив, ніхто про його минуле не знав, а сам він про себе нічого ніколи не оповідав. На Соловках Филимона знали лиш від дня арешту в січні 1926 року.

Що робив Филимон цілих п'ять літ? Ті п'ять літ, що Україна за них була така багата на різні чуда, оновлення церков, хрестів, ікон тощо. Чи був Филимон в числі тих леґендарних героїв, що потрясали душами слухачів з церковних амвонів і кликали до помсти й бо-

ротьби з комуною? Чи належав він до тих Іванів Босих, так прекрасно описаних Підмогильним? — ніхто про це не знав і не знає.

Тільки знали на Соловках одне, що Филимон від деякого часу прославився на Житомирщині, як святий подвижник, що зціляє людей, не йде до хворих, тільки молиться, і від найстрашніших хвороб, де вже лікарі ради не можуть дати, — люди одужують.

Таємно, пошепки ширились чутки про подвижника, святого й говорилося, що й від кулі він замовляє, і з тюрми може звільнити, бо казали люди, що як тільки подвижник перед брамою стане і слово якесь промовить, то хоч які замки чи засуви ковані будуть — відразу впадуть. Звідки прийшов той подвижник, хто він, якого він роду чи племени — знати трудно, бо майже не говорить. Подивиться пильно у вічі та й скаже; „Іди з Богом, помолюся". Тільки у нього й мови.

І раптом новина — Виїзна Сесія Верховного Суду УСРР має судити безвісти пропащого 1921 року Филимона Подоляка, куркуля з такого то села, району і округи, що називає себе божим чоловіком і притягається до відповідальности в справі замордування тринадцятирічної дівчини, такої то, з такого то села,

Таке сенсанційне повідомлення було видрукувано на видних місцях майже у всіх газетах незадовго перед судом.

Насправді було таке.

В селі жила убога вдова з тринадцятирічною дочкою. Вдова вже кілька тижнів лежала смертельно хвора, що в неї було — не знати, тільки на неї ніхто не звернув належної уваги, і мама поволі вмирала. Дівчина невідступно ридала над мамою, і не було кому зарадити.

Якась жінка, що чула про подвижника, ба навіть знала, саме в якому лісі і де приблизно треба його шукати, порадила дівчині піти до святого подвижника, бо ж тільки рідні за рідних можуть до нього ходити, а вдова була не тутешня, якась зайшла аж з-над Чорного моря, то й не мала рідні у селі.

І дівчинка, по різдвяних святах, взявши свяченого й недопалок різдвяної свічки, як порадила їй жінка, пішла шукати подвижника. Два дні проблукавши у лісі, знайшла його й ридаючи просила допомоги.

Подвижник сказав їй те, мабуть, що і всім іншим перед нею, й вона окрилена надією вже по двох добах мандрів пішла додому. Надвечір знялась силька хуга

з морозом і дівчина, не дійшовши кілька кілометрів до села, замерзла на шляху.

Минає тиждень, а дівчини немає, і аж на початку другого тижня знайшли її тіло край шляху,

А тим часом мама одужувала.

Виїхав слідчий, зацікавилась влада, дошукувались причин, і мама сказала, куди ходила її донька, хоч вона й благала її не ходити та вже тітка порадила, то й хай бере гріх на себе.

Влада до тітки, тітку на воза, два міліціонери і голова — їдуть до лісу.

За деякий час тітка знайшла печеру подвижника, і той без жадного спротиву погодився признати над собою законну владу.

Тітку, відібравши підписку, відпустили додому, а міліціонери, староста й Филимон відразу поїхали до районового міста.

Тільки Филимон не сів на сани, а йшов пішки біля саней.

Стояв мороз і тягнуло холодним східнім вітром. Міліціонери і голова з жахом поглядали на Филимона, як він може під такий мороз ходити босий, без шапки і з відкритими грудьми.

Нарешті, один з міліціонерів наважився цього страшного чоловіка з костуром запитати — хіба ж йому не холодно і чи не краще було би йому сісти до саней та бодай у солому ноги всунути.

Филимон глянув на міліціонера і попросив голову, щоб той зупинив коні. Той зупинив. А Филимон став, кинув костур, руки на груди поклав, подивився спочатку одному, а потім другому міліціонерові у вічі та до них:

— Телята, бузівки дурні ви, з вами дурнями йде Божий чоловік Филимон, а ви про холод говорите, про ноги! Вам аби ноги, дурачки, вам голови, вам душі непотрібно.

— Хіба ж ви не бачите, хіба ж ви не відчуваєте, що зовсім тепло, хіба не гріє вас невгасимий огонь душ ваших малюсеньких. Зніміть полуду, будьте людьми, здійміть ваші чоботи з калошами, ставайте тут босі поруч мене, Филимона Божого чоловіка, спробуйте раз в житті бути героями.

А по цій мові громовим голосом:

— Я наказую вам іменем Бога, що мене послав, встати і босими супроводити мене.

І міліціонери, як покірні діти, скинули ґвинтівки на плечі, чоботи з калошами в санях лишили і без жадних розмов пішли босі за Филимоном.

Двадцять п'ять кілометрів пройшли міліціонери босі, а як з'явилися перед будинком раймілиції, півмістечка дивилося на таке диво. Начальник міліції наказав відвести босих міліціонерів до місцевої буцигарні, а Филимонові запропонували сісти до авта і відвезли його безпосередньо в Житомирську округову тюрму.

Слідство тяглося довго, а про Филимона слава гриміла. Причетність до загибелі дівчинки Филимона була пізнішою газетною брехнею і пропагандивним антирелігійним трюком, а з цілої Київщини, Волині й Поділля йшли селяни до Житомирської тюрми, щоб тільки дізнатись, чи живий подвижник і чи часом чого не потребує. На прогулянку в Житомирі водили тоді всіх в'язнів разом, крім смертників, а щосуботи приймали передачу.

І Филимон виходив на прогулянку й дивився, як хто одягнений, у кого немає взуття, чи хто чого потребує. Повертався з прогулянки і казав старості камери записати все, що він вважав за потрібне. А як надходила субота, ту вимогу свою передавав тим, що прибували з передачами для Филимона.

І Филимону передавали передачу таку, що годі було її вкласти на доброго воза. І все те, що він одержував, він роздавав потребуючим, лишаючи собі тільки окраєць чорного житнього хліба.

Він не курив і їв зовсім мало. Здавалось, для такої кремезної постаті треба гору харчів, а він не поїдав навіть тюремної пайки.

Так жив Филимон у Житомирській тюрмі і не розстріляли його саме тому, що влада тоді ще провадила нешівську політику і уникала дразливих занадто заходів з селянством.

Филимон дістав десять років Соловецьких островів і від 1927 року перебував на Соловках.
Прибувши на острів, він все лишався одиноким пламенним прихильником Христової віри і великої ненависти до сучасного. А зустрівшись з „христосиками", знайшов своє середовище. Проте, глибокий магнетичний вплив на людей, громовий голос і слова—камінь зробили його на острові дуже небезпечною постаттю.

І тільки те, що він ніколи нікого не кликав до саботажу, втечі чи повстання, не давало приводу зліквідувати його. Проте. майже всі ці роки Филимон провів

по казематах, не було жодного з соловецьких, яких би він не знав.

Бували потрясаючі картини. Ось Филимона веде сторожа з каземату під Білим Домом у Кремль до іншого каземату. Чутка, що ведуть Филимона блискавкою облітає Кремль і тільки переступив Филимон поріг Північної брами, як звідусіль, виростала велетенська всекремлівська юрба і, впавши на коліна, гістерично ревла—„Филимоне, рятуй нас!“

Тоді вперше на Соловках стріляли по юрбі з кулеметів.

Після того довгі роки провів Филимон в казематах, і хоч траплялось, що виводили Филимона, — навчені з гіркого досвіду в'язні не бігли назустріч йому, тільки, сторожко озираючись, ставали в затишних місцях і дивилися як він, могутній дуб, поволі йшов, оточений сторожою.

Востаннє я бачив Филимона на Малих Зайчиках на початку 1935 року, куди я ходив з агрономом Лашкевичем обмірювати ожереди сіна, що я, імпровізований фуражир, приймав, як завідувач сінного склепу.

Филимон бачив, як ми старанно з Лашкевичем міряли і сперечалися, і коли ми поверталися, то помітили, що він кинув на нас погляд повний зневаги, ніби докоряв: „Господарюєте, годите панам—антихристам!“

Ми трохи одійшли і стали ніби запалити, а насправді, щоб подивитись на нього. Він стояв босий на здоровенному камені, опершись на костура і дивився ген-ген в напрямку Анзера. Волосся йому розсипав вітер, а він стояв нагадуючи кістяк велетенського мамонта, саме такого, якого я бачив колсь у музеї, тільки на ньому сяк-так було почеплене вбрання і світилися бездонно—хижим вогнем глибоко запалі очі.

Він помітив, що ми на нього дивимося, круто повернувся і повагом пішов геть.

Аж наприкінці січня нарешті дійшла новина на Малі Зайчики і по спільній молитві одна з сетер сказала:

—А чи чули ви, що хтось убив найбільшого Сталінового друга й наступника—Кірова?

—Убили! — всі в голос промовили й раптом замовкли.

— Так, убили, — сказав Филимон, — а чого вам всім разом заціпило? Убили, то й слава Богу! Тільки шкода, що самого Антихриста не вбили, — випалив

Филимон і, злобно трахнувши дверима, пішов з бараку.

Розмова не в'язалася, всі полягали спати.

Минуло два дні. Надвечір, вже як відспівали спільну молитву, але сиділи і ще розмовляли, саме в цей час несподівано підлетіло двоє саней під самі двері бараку, і в барак ніби вітром внесло відразу цілу групу озброєних вартових на чолі з начальником 3-ої частини і Трубецьким.

Начальник Третьої частини найделікатнішим тоном запитав:

—Скажіть безфамільні, говорив Филимон:
— Убили Кірова?—слава Богу, тільки шкода, що самого Антихриста Сталіна не вбили".

„Христосики" понуро мовчали.

—Я знаю, — продовжував начальник 3-ої частини, — що ви на питання антихристових слуг не відповідаєте, але запитав вас для того, щоб ви, які шукаєте правди вічної, не цуралися правди земної і могли правді дивитися у вічі, і як це було, сказати без страху — так.

„Христосики" тільки голови занурили межи колін і мертвотно мовчали.

—Филимон Подоляка, прошу їхати з нами!

—Филимон, що досі стояв і понуро дивився в землю, обвів всіх очима, перехристився і пішов за Трубецьким. За хвилину тільки снігова курява стояла над саньми несподіваних гостей. А в бараці настала гробова тиша, що тільки час від часу проривалась глибоким, здушеним риданням.

Тоді встала найстарша віком сестра і сказала:

—Хто між нами Юда, хай покине нас, ми йому, як Христос, простимо.

Филимона тої ж ночі розстріляли.

Кінець першої частини.

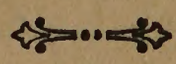

Ціна 4 НМ